

טוב ורע בהגות היהודית  
תשע"ט



חוברת מקורות ולימודים למגמת מחשבת ישראל בגימנסיה העברית הרצליה

## פרק ראשון: שאלת הגורל והבחירה החופשית

הקדמה: האם יש משמעות למושגים כמו טוב ורע, בעולם שבו הגורל נקבע מראש?

עד כמה האדם אחראי למעשיו בעולם?

האם מדובר על מציאות המופעלת על ידי כוחות חיצוניים?

אם כן, יש לנסות ולגלות מהם כוחות אלה וכיצד הם פועלים.

אם ביכולתו של האדם להשפיע על המציאות באמצעות בחירותיו, יש לגלות כיצד ניתן להשפיע על האדם לבחור את בחירותיו כך שייטיבו את המציאות שסביבו לטובתו שלו ולטובתם של אחרים.

כל אלו הן שאלות שננסה לענות עליהן בפרק הראשון.

בשביל להבין את התשובות עלינו להבחין בכמה גישות שיעלו בפרק:

גישות המצדדות בגורל המוכתב מראש כמו: פאטאליזם, ודטרמניזם – כל אחת מהן טוענת כי גורלו של האדם מוכתב מגורם חיצוני.

גישת ה**בחירה החופשית** – הטוענת כי האדם מכתוב חלקים נרחבים מגורלו בכוחות עצמו.

המקורות השונים שנכיר בפרק לא תמיד יהיו חד משמעיים. לרוב פילוסופים והוגים יהודיים ביקשו להגביל כל תפיסה בשביל שתתאים לתפיסת עולמם. ככל שנכיר טוב יותר את העולם שמאחורי המקורות השונים, כך נבין יותר את התפיסה בנוגע ליכולת הבחירה של האדם בעולם הזה.

### 1. התפיסה המקראית הקדומה על גורל האדם:

15 רָאָה נָתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם, אֶת-הַחַיִּים וְאֶת-הַטּוֹב, וְאֶת-הַמָּוֶת, וְאֶת-הָרָע.

16 אֲשֶׁר אֲנִי מַצְוֶה, הַיּוֹם, לְאַהֲבָה אֶת-יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לָלֶכֶת בְּדַרְכּוֹ, וְלִשְׁמֹר מִצְוֹתַי וְחֻקֹּתַי וּמִשְׁפָּטַי; וְחַיִּית וְרַבִּית--וּבֵרַכְךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, בָּאָרֶץ אֲשֶׁר-אַתָּה בָּא-שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.  
[...]

19 הָעַדְתִּי בָכֶם הַיּוֹם, אֶת-הַשָּׁמַיִם וְאֶת-הָאָרֶץ--הַחַיִּים וְהַמָּוֶת נָתַתִּי לְפָנֶיךָ, הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה; וּבַחֲרָתָ, בַּחַיִּים--לְמַעַן תַּחְיֶה, אֶתָּה וְזֶרְעֶךָ.

דברים ל 15-16, 19.

המונח פאטאליזם בא מהמילה הלטינית Fatum= גורל, והוא מציין גישה המתייחסת לגורל כדבר שנקבע מראש ולא ניתן לשנותו. הדברים כבדי המשקל בחייו של אדם, כגון בריאות, פרנסה, אהבה, פוריות ועוד, הם קווים אותם שירטט כבר הגורל אשר "בא מלמעלה" ומכתיב את הקורה לבני האדם. וכך, אם היה בידינו הידע השלם אודות הגורל, יכולנו לחזות דברים אלה מראש. המונח העברי לפאטאליזם הוא "גזירה קדומה". לדוגמא, באחד מסוגי הפאטאליזם הידועים, האסטרולוגיה, קיימת האמונה כי מבנה הכוכבים בשמיים, במיוחד בשעת הלידה, הם שמעצבים את גורלו של האדם. כפי שלא ניתן לשנות את מבנה הכוכבים בשמיים בזמן כלשהו, כך לא ניתן לשנות את הגורל שהוכתב בידי מבנה זה. סוג אחר של פאטאליזם יכול להצביע על קללה הרובצת על מישהו או על משהו, והמכתיבה את גורלו, בעקבות דבר איום ונורא שאירע בעבר. כשם שלא ניתן לשנות אירוע שאירע בעבר, כך לא ניתן לבטל את קללת הגורל שנוצרה בעקבותיו. בכל סוגי הפאטאליזם, ישנם אנשים בעלי ידע רוחני מיוחד (כגון מנחשים, מכשפים, שאמאנים, אסטרולוגים, מקובלים ועוד...) אשר מהם ניתן ללמוד מהו הגורל שנגזר מראש, בשל מה הדבר נגזר כך, ומהי, אם בכלל, הדרך בה יוכל אדם להיחלץ או להגן על עצמו מקללתו של מה שכבר נגזר, ולזכות בברכת האושר לו הוא מקווה בעתיד.

דוגמה לגישה הפאטליסטית הייתה במחזות היוונים. "הטרגדיות" היו מחזות בהם היה ניסיון תמידי של הגיבור לברוח מהגורל שלו. כפי שנראה במחזה הבא:

## 2. אדיפוס, תקציר האגדה היוונית

אדיפוס היה בנם של ליוס ויוקסטטה מלכי תבי. עם לידתו סיפר מגיד עתידות להוריו שבנם עתיד לרצוח את אביו ולהתחתן עם אמו. השניים החליטו להרוג את התינוק. אולם האדם שעליו ציוו לרצוח את אדיפוס ריחם עליו, ומסר אותו למלכי קורינתוס שהיו חשוכי ילדים. אדיפוס גדל בביתם, ולא ידע שהם הוריו המאמצים. לימים סיפר מגיד העתידות, לנער אדיפוס שהוא עתיד לרצוח את אביו ולשכב עם אמו. אדיפוס היה בטוח שמלכי קורינתוס הם הוריו, וכדי להימלט מהנבואה האיומה הוא החליט לברוח מקורינתוס. בדרכו פגש אדיפוס את ליוס, מלך תבי, אביו הביולוגי. בין השניים התפתח עימות שבסופו הרג אדיפוס את ליוס, מבלי לדעת שהיה מלך וכי הוא היה אביו. אדיפוס הגיע לעיר תבי שם הצליח לפתור חידה קשה, וכפרס נשא לאישה את יוקסטטה המלכה, שהייתה אמו הביולוגית. כך התגשמה הנבואה – אדיפוס הרג בבלי דעת את אביו ונשא את אמו לאישה. אדיפוס ניסה לגלות מי רצח את ליוס המלך. הוא פנה לאוראקל וזה אמר לו "עמדת על כך שאגלה את אשר עם לבי, המלך, לכן אעשה זאת בשלמות; ובכן הרוצח אותו הנך מחפש הוא אתה עצמך ואילו המלך הנרצח היה אביך, ודע כי האלמנה אותה לאשה לקחת אימך היא". כדי לא לראות את גודל הזוועה ניקר אדיפוס את עיניו, ואילו יוקסטטה התאבדה.

## 3. הפגשה בסמארה, מתוך: עמנואל ולד, הינשוף של מינרוה, עמוד 49

משרתו של סוחר עשיר בבגדאד ירד לשוק לקנות מזון. לפתע הדפה אותו בכיכר השוק דמות עוטה גלימה שחורה. בפנותו לעברה ראה המשרת את מלאך המוות ניצב מולו. אחוז אימה רץ המשרת המבוהל לבית אדונו, ושאל ממנו את המהיר בסוסי: "ארכב הרחק מכאן אל סאמארה כי שם לא ימצאני המוות". מיהר הסוחר אל כיכר השוק, ראה את מלאך המוות בהמון ושאל אותו: "מדוע הבהלת את משרתי?" ענתה לו הדמות בשחור: "אני הוא שנבהלתי כשנתקלתי בו כאן בבגדאד, שהרי פגישה לי עימו הלילה בסאמארה".

4. גישה פטליטסטית בספרות חז"ל:

א. שלמה המלך ומלאך המוות:

אמר רבי יוחנן: "רגליו של אדם הן ערבות בו [מעידות עליו], למקום שהוא מתבקש – לשם מוליכות אותו".

שני כושים היו עומדים לפני שלמה המלך,  
...פעם אחת ראה שלמה את מלאך המוות שהוא עצב.

אמר לו: "מפני מה אתה עצב?"

אמר לו: "מפני שמתבקשים ממני שני כושים הללו שיושבים כאן."

מסרם שלמה ושגרם [שלח אותם] לעיר לוז.

כשהגיעו לחומת לוז מתו.

למחרת ראה את מלאך המוות שהוא שמח.

אמר לו: "מפני מה אתה שמח?"

אמר לו: "למקום שנתבקשו ממני, לשם שגרתם."

מיד פתח שלמה ואמר: "רגליו של אדם הן ערבות בו, למקום שהוא מתבקש – לשם מוליכות אותו".

תלמוד בבלי, מסכת סוכה, דף נ"ג עמוד א'

ב. תלמוד בבלי, מסכת חולין

אמר ר' חנינא: "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה, אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה."

תלמוד בבלי, מסכת חולין ז עמוד ב'

ג. תלמוד בבלי, מסכת שבת

אמר רבי חנינא: [...] מי שנולד ב[כוכב] חמה – יהא אדם זיוותן [מאיר]. יהא אוכל משלו ושותה

משלו וסתריו [סודותיו] גלויים, אם יגנוב לא יצליח.

בכוכב נגה – יהא אדם עשיר ומנאף.

בכוכב [צדק] – יהא אדם נבון וחכם. [...]

במאדים – יהא אדם שופך דם. אמר רב אשי: או אומן, או ליסטים [שודד], או טבח [שוחט], או מוהל.

מתורגם מתוך תלמוד בבלי, מסכת שבת, קנ"ו עמוד א'

5. בחירה חופשית – "הכל צפוי והרשות נתונה":

בפרקי אבות (תקופת המשנה), ר' עקיבא הציג עמדה יותר מורכבת.

בגישתו המורכבת קיימת התבוננת בעת ובעונה אחת על שני ההיבטים גם יחד:

הגורל הידוע נמצא ב"שמיים" ובאותה עת יכולת הבחירה החופשית של האדם קיימת בעולמנו.

רבי עקיבא אומר, [...] הכל צפוי [ידוע על ידי האל], והרשות נתונה [לאדם], ובטובה עולם נדון [אלוהים שופט את העולם בחסד].

והכל לפי רב המעשה [אלוהים שופט את האנשים על פי רוב מעשיהם, לטוב ולרע].

משנה, מסכת אבות, פרק ג' משנה ט"ו

פרשנות ר' עובדיה מברטנורה למשנת "הכל צפוי":

הכל צפוי – כל מה שאדם עושה בחדרי חדרים גלוי לפניו:

והרשות נתונה – בידו של אדם לעשות טוב ורע [...]

6. רבי עקיבא מול תפיסת הפאטליזם:

רבי עקיבא הייתה לו בת.

אמרו לו הכלדאים [אסטרולוגים]: אותו היום שתכנס לחופה ישכנה נחש ותמות.

היה מצר על הדבר הרבה.

באותו היום [יום חתונתה] נטלה בתו את המכבנה [סיכת ראש] ונעצה אותה בכותל [קיר הבית]

..., ונזדמן שפגעה הסיכה בעינו של נחש [והרגה את הנחש].

בבוקר כשנטלה את המכבנה נגרר ובא הנחש אחריה.

אמר לה אביה: מה עשית?

אמרה לו: בערב בא עני וקרא על הפתח, והיו הכל טרודים בסעודה ואין שומע לו. עמדתי

ונטלתי מנה שנתת לי ונתתיה לו.

אמר לה: מצווה עשית.

יצא רבי עקיבא ודרש: "וצדקה תציל ממוות" (משלי, י, 2)

מתורגם מתוך התלמוד הבבלי, מסכת שבת דף קנו עמוד ב

## 7. רמב"ם, שמונה פרקים – הכל צפוי והרשות נתונה:

האמירה המפורסמת [השגורה] בפי האנשים – ויש שמופיע מעין זה בדברי החכמים [כגון בדברי ר' חנינא], ובלשונות הספרים [וכתוב בספרים] – שעמידתו ושיבתו של אדם וכל תנועותיו הם בחפצו של אלהים וברצונו, היא נכונה, אבל מבחינה מסוימת.

[...] כללו של דבר, שתאמין שכשם שאלהים חפץ שאדם יהיה בעל קומה זקופה, בעל חזה רחב ובעל אצבעות, כן חפץ שהוא ינוע וינוח מעצמו ושיעשה מעשים מתוך בחירה, אשר אין מי שכופה אותם עליו ולא מונע אותו מהם, כמו שהבהיר בספר האמת [בתורה].

הוא אמר, בהבהירו עניין זה: "הן האדם הֵּהָ כָּאֶחָד מִמֶּנּוּ לְדַעַת טוֹב וְרָע [...] (בראשית ג, 22) [...] כלומר, הוא נעשה אחד בעולם, כלומר מין שאין מין כמוהו השותף לו בעניין הזה ... ומה הוא? שהוא בעצמו, מעצמו, יודע את המעשים הטובים ואת הרעים, ועושה איזה מהם שהוא חפץ, ואין מה שימנע אותו מזאת.

[...] ומכיון שזה מתחייב באשר למציאות האדם, כלומר, שיעשה בבחירתו מעשי טוב ורע כאשר חפץ, מתחייב שילמדוהו את דרכי הטוב, ושיוטלו עליו ציוויים ואיסורים, ושייענש ויקבל שכר – וכל זאת הוא צָדֵק – הוא חייב להרגיל את עצמו לעשות מעשים טובים כדי שיזכה למעלות, ולהימנע ממעשים רעים כדי שתסורנה המגרעות, אם יש.

ואל יאמר: "הִגֵּיעֲנִי מִצַּב שֵׁאִינִי יָכוֹל לִשְׁנוֹתוֹ", שהרי כל מצב ניתן לשינוי מטוב לרע ומרע לטוב כשהוא בוחר בזה.

רמב"ם, הפירוש למשנה, הקדמה למסכת אבות – "שמונה פרקים", בתרגום מיכאל שוורץ.

## מושג 2 - דטרמיניזם

דטרמיניזם (=הכרחיות) הינה השקפה פילוסופית מדעית לפיה כל המתרחש בעולם שייך למערכת כללית של סיבות ותוצאות. הטבע, ההיסטוריה ואף נפשו והתנהגותו של האדם נובעים מחוקי פעולה להם הם כפופים בהכרח. כל דבר שמתרחש נובע מסיבה קודמת לו על פי חוקי הפעולה לו הדבר כפוף. לדוגמא: צמח יפעל לפי חוקים בוטניים, בעל חיים לפי חוקים ביולוגיים, והחברה האנושית תפעל לפי חוקים היסטוריים, סוציולוגיים (חברתיים) ופסיכולוגיים. חשוב להדגיש כי חוקים אלו, גם אלו הנוגעים לחברה האנושית, אינם ניתנים לשינוי, ואפילו אם יעשה אדם כל שביכולתו על מנת לשנותם. (וגם אז הוא עדיין ימשיך לנהוג על פיהם, אף מבלי להיות מודע לכך).

לדוגמא: אדם שנולד לסביבה של עוני ואף של פשע, יוכל אולי להוציא את עצמו ממעגל העוני והפשע, מתוך מאמציו וכשרונותיו האישיים המיוחדים, אבל הוא לא יוכל בשום אופן לשנות את הכלל לפיו אחוז גבוה מן האנשים הגדלים בסביבה כזו, יישארו חלק ממעגל העוני או ממעגל הפשע, גם לכשיתבגרו. ולכלל סוציולוגי זה תמשיך החברה בה גדל להיות כפופה, גם לאחר שאחד מחבריה הצליח להעביר את עצמו לצידה השני של המשוואה, אל מעגל השפע וההצלחה.

## 8. ברוך שפינוזה, משל האבן:

אבל הבה נרד אל הנבראות, שכולם נכרעים [מוכרחים] להיות נמצאים ולפעול באופן מסוים ומוגדר. כדי להבין עניין זה בבהירות, נסתכל בדבר פשוט ביותר.

אָבן, דרך משל, מקבלת מסיבה חיצונית, הדוחפת אותה, כמות מסוימת של תנועה, שמכוחה היא תוסיף לנוע בהכרח גם אחר כך, בשעה שהדחף של התנועה החיצונית כבר נפסק. רציפות זו של הימצאות האבן בתנועה היא אנוסה [כפויה עליה], לא משום שהיא הכרחית, אלא משום שיש להגדירה על ידי דחף של סיבה חיצונית. האמור כאן באבן, אמור גם בכל נמצא... ואין הבדל כמה מורכב הוא. [...] הכלל הוא, שכל נמצא נכרע על-ידי סיבה חיצונית להימצא ולפעול באופן מסוים ומוגדר.

ועכשיו, שער נא בנפשך שהאבן חושבת בשעה שהיא ממשיכה לנוע, והיא יודעת שהיא שואפת להתמיד בתנועה ככל האפשר. [...] היא מאמינה, בלא ספק, שהיא בתחורין גמורה ושהיא מתמידה בתנועתה רק משום שהיא רוצה בכך ולא משום סיבה אחרת.

והוא הדין באותה החירות של בני האדם, שהכל מתפארים בקניינה, ובאמת כל כולה אינה אלא בכך, שבני-אדם יודעים את שאיפתם אבל אינם מכירים את הסיבות, שמכוחן הם נכרעים [מופעלים].

כך מאמין התינוק שהוא מתאוה בחירות לחלב, הנער מאמין שהוא בתחורין כשהוא שואף נקם בשעת כעסו, והפחדן – כשהוא רוצה לברוח. גם השיכור מאמין שמתוך ההכרעה החופשית של דעתו הוא משמיע כל אותם הדברים, שאחרי-כן, בשעת התפכחותו, נוח לו אילו לא השמיעם.

[...] ומכיוון שמשפט קדום [דעה קדומה] זה טבוע מלידה בכל בני-האדם קשה להם לפטור את עצמם ממנו. ואף-על-פי שהניסיון מלמדנו די והותר, שאין לך דבר קשה לבני-אדם יותר מלכבוש קצת את תאוותיהם, ולעיתים קרובות, כשהם נקרעים על-ידי היפעלויות [דחפים] שונות זו מזו, הם מסכימים לטובות ונמשכים אחרי הרעות, אף-על-פי-כן הם מאמינים, שהם בני חורין [...].

מתוך : מכתב לג.ה. שולר (איגרת 15)

ברוך שפינוזה, איגרות, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 225

## 9. לב טולסטוי, מלחמה ושלוש, מהדורה חדשה ומתוקנת; עמוד 525.

אדם טובע, הנאחז בחברו ומטביעו, או אם רעבה, שאפסו כוחותיה מחמת הנקת ילדה והיא שולחת ידה לגנוב דבר מאכל, או אדם מלומד-משמעת, ההורג במלחמה אדם חסר-הגנה בתוקף פקודה של גבוהים ממנו, – כל אלה נראים כאנשים אשמים פחות, היינו חופשיים פחות ומשועבדים יותר לחוק ההכרח [דטרמיניזם], בעינו של אדם היודע את התנאים, שבהם היו נתונים האנשים האלה, וכחופשיים יותר נראים הם בעיני מי שאיננו יודע, שהאדם ההוא היה צפוי לסכנת טביעה, שהאם הייתה רעבה, שהחייל היה בחזית וכיוצא בזה.

כן לגבי איש, אשר רצח נפש לפני עשרים שנה וחי לו אחרי-כן חיי-שלווה ושקט בחברה, נראה כאשם פחות; מעשהו נראה כמשועבד יותר לחוק ההכרח בעיני אדם, הדן את המעשה כעבור עשרים שנה, וכחופשי יותר בעיני אדם הדן את המעשה למחרת יום-ביצועו.

וכן כל פעולה של אדם שיכור, משוגע, או מעשה הבא בעידנא דריתחא [בשעת כעס], נראים חופשיים פחות והכרחיים יותר בעיני אדם היודע את מצבו הנפשי של העבריין, וחופשיים יותר והכרחיים פחות בעיניו של מי שאיננו יודע זאת. בכל המקרים האלה מושג החופש הולך וגדל, או הולך ופוחת, במידה שפוחת או גדל מושג ההכרח, בהתאם לאותה נקודת-הראות, שממנה נדון המעשה.

**סיכום הפרק הראשון – על שאלת הגורל מול הבחירה החופשית:**

| מספר מקור<br>שם המקור | תקופה<br>(מתי נכתב) | איזה גישה המקור<br>מציג? | כיצד מסבירים את הגישה על שאלת הגורל מול הבחירה<br>החופשית? |
|-----------------------|---------------------|--------------------------|------------------------------------------------------------|
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |
|                       |                     |                          |                                                            |

### פרק שני: הטוב והרע במחשבת המקרא

פרק זה עוסק בספר היסוד של התרבות היהודית ושל העולם המערבי גם יחד – המקרא. שני נושאים מרכזיים קיימים בפרק:

א. ההתמודדות עם עצם קיומו של הרע בעולם.

ננסה להבין דרך ניתוח סיפורי בראשית את התפיסה המוקדמת על מקומו של הרע בעולם.

ב. תורת הגמול המקראית.

כיצד המקרא ביקש לחנך את ההמון לדרכים טובות ולאסור התנהגות רעה בזיקה לעקרון הבחירה החופשית.

### חלק א' שאלת הרע בספרי בראשית:

התפיסה המקראית ביססה את עצמה על רעיון האל האחד – **המונותאיזם**. התפיסה החדשה הייתה מתקדמת מאוד בעולם הפרמטיבי הקדמון ששלט בעולם. הבעיה העיקרית של התפיסה המונותאיסטית הייתה להסביר מהו מקור הרע בעולם, אם קיים רק אל אחד. האם יכול להיות שאותו אל ששולט על הכל, הוא גם מקור הרע בעולם?

לפיכך המקרא נוטה "להצדיק" את אלוהים אל מול התגלות של רע או רוע בעולם. עקרון זה מכונה במסורת היהודית "צידוק הדין", ובלעז "תיאודיציה".

על אף האמונה באל הטוב, הבורא, ואף הכליידוע והכליכול, דרושה מערכת של נימוקים שתסביר כיצד האל הטוב, האחד והיחיד, מאפשר לכל הרעות להתקיים. מערכת הנימוקים מכוונת על מנת שהרע שישנו בעולם, לא יימצא כסותר את עצם קיומו ועוצמתו של האל האחד והיחיד, אלא אף יאשר אותו ביתר עוז ויקנה לו משמעויות המעצימות ומעשירות אף את חייו של האדם, מתוך האמונה העיקשת ברעיון הבחירה החופשית.

1. יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית

מתוך האידאיה הדתית החדשה, של רעיון האל האחד, שרצונו הוא מקור כל יש, עלתה... גם שאלת מקור הרע העולמי. האידאיה החדשה תבעה תיאודיציה ראשונית. שאלה זו אינה... שאלת "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו", אלא שאלה ראשונית ויסודית יותר, זו שהמטפיסיקה הדתית [התפיסה הדתית של מה שעומד מאחורי המציאות הפיזית] התלבטה בה תמיד: מה מקור הרע לכל צורותיו?

לאילולא לא הייתה מציאות הרע פרובלמה [בעיה] בעצם, כי באידאיה היסודית שלה כלול היה הסבר למציאות הרע: לרע שורש אלוהי-קדמון כמו לטוב. יש אלים טובים ויש אלים רעים... ושתי הרשויות [האלוהיות המנוגדות] שורש להן בהוויה העל-אלוהית. ואילו על רקע רעיון-הייחוד [האמונה המונותאיסטית] הפך הרע חידה קשה. ופיתרון החידה מנקודת-ראות האמונה המקראית ניתן באגדות אלה [סיפורי ספר בראשית].

במקרא כולו סוערת שאלת הרע הלאומי, שאלת רוע גורלו של ישראל. ... אולם באגדות-בראשית המקראיות שאלות אלה נראות רק באופק. האגדות מבקשות פתרון לשאלת הרע היסודי, האנושי: הטבעי (המוות, הצער וכו'), המוסרי (הרצח, החמס וכו') והדתי (האלילות). ... על שאלת-הרע בתפיסתה היסודית הזאת מבקשות האגדות להשיב. ולא בלשון פילוסופית, אלא בלשון המראות של החזון האינטואיטיבי.

## 2. הטוב והרע בסיפורי הבריאה

הסיפורים המתארים את תהליך בריאת העולם על ידי אלוהים פותחים את המקרא. המחבר המקראי התייחס כבר מההתחלה לשאלות הרוע בעולם מתוך ניסיון להסביר את מקומו.

### א. ראשית הבריאה : בראשית א'

- (א) בְּרֵאשִׁית, בָּרָא אֱלֹהִים, אֶת הַשָּׁמַיִם, וְאֶת הָאָרֶץ.  
(ב) וְהָאָרֶץ, הִיְתָה תֵהוּ וְבֵהוּ, וְחָשֶׁךְ, עַל-פְּנֵי תְהוֹם; וְרוּחַ אֱלֹהִים, מְרַחֶפֶת עַל-פְּנֵי הַמַּיִם.  
(ג) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים, יְהִי אֹר; וַיְהִי-אֹר.  
(ד) וַיֹּרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאֹר, כִּי-טוֹב; וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים, בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחָשֶׁךְ.  
(ה) וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לָאֹר יוֹם, וְלַחֹשֶׁךְ קָרָא לַיְלָה; וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר, יוֹם אֶחָד. { פ }  
(ו) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים, יְהִי רָקִיעַ בְּתוֹךְ הַמַּיִם, וַיְהִי מִבְּדֵיל, בֵּין מַיִם לְמַיִם.  
(ז) וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים, אֶת-הָרָקִיעַ, וַיַּבְדֵּל בֵּין הַמַּיִם אֲשֶׁר מִתַּחַת לָרָקִיעַ, וּבֵין הַמַּיִם אֲשֶׁר מֵעַל לָרָקִיעַ; וַיְהִי-כֵן.  
(ח) וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לָרָקִיעַ, שָׁמַיִם; וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר, יוֹם שֵׁנִי. { פ }  
(ט) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים, יִקְווּ הַמַּיִם מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם אֶל-מְקוֹם אֶחָד, וְתִרְאָה, הַיַּבֵּשָׁה; וַיְהִי-כֵן.  
(י) וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לַיַּבֵּשָׁה אֶרֶץ, וּלַמְּקוֹה הַמַּיִם קָרָא יַמִּים; וַיֹּרָא אֱלֹהִים, כִּי-טוֹב.

### ב. בריאת האדם : בראשית א'

- (כז) וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם בְּצִלְמוֹ, בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ: זָכָר וּנְקֵבָה, בָּרָא אֹתָם.  
(כח) וַיְבָרֶךְ אֹתָם, אֱלֹהִים, וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת-הָאָרֶץ, וּכְבֹּשֶׁהָ; וַיַּדּוּ בְדִגַּת הַיָּם, וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם, וּבְכָל-חַיָּה, הַרֹמֶשֶׂת עַל-הָאָרֶץ.  
(כט) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים, הִנֵּה נֹתְתִי לָכֶם אֶת-כָּל-עֵשֶׂב זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי כָל-הָאָרֶץ, וְאֶת-כָּל-הָעֵץ אֲשֶׁר-בּוֹ פְּרִי-עֵץ, זֶרַע זֶרַע: לָכֶם יִהְיֶה, לְאֹכְלָה.  
(ל) וּלְכָל-חַיַּת הָאָרֶץ וּלְכָל-עוֹף הַשָּׁמַיִם וּלְכָל רֹמֵשׁ עַל-הָאָרֶץ, אֲשֶׁר-בּוֹ נֶפֶשׁ חַיָּה, אֶת-כָּל-יֵרֶק עֵשֶׂב, לְאֹכְלָה; וַיְהִי-כֵן.  
(לא) וַיֹּרָא אֱלֹהִים אֶת-כָּל-אֲשֶׁר עָשָׂה, וְהִנֵּה-טוֹב מְאֹד; וַיְהִי-עֶרֶב וַיְהִי-בֹקֶר, יוֹם הַשְּׁשִׁי .

## 3. הטוב והרע בגן עדן:

כאמור, האל יישב את האדם בגן עדן. בלב המרחב הפלאי הזה ישנם שני עצים חידתיים ויוצאי דופן: "עץ החיים" ו- "עץ הדעת טוב ורע". בנוגע לאחרון מוסיף הכתוב ומספר:

"וַיִּצְוֵהוּ אֱלֹהִים עַל הָאָדָם לֵאמֹר: מִכָּל עֵץ הַגֵּן אָכַל תֹּאכַל. וּמִעֵץ הַדַּעַת טוֹב וָרָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ, כִּי בְיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת."

בראשית ב' 16-17

איסור אלוהי איום ומסתורי זה מגלגל אחריו את שרשרת ההתרחשויות, המספרות למעשה את תהליך לידתו של העולם האנושי כפי שאנו מכירים אותו. כעת ננסה להבין את שרשרת האירועים:

#### א. החטא

- (א) והנחש היה ערום מפל תית השדה אשר עשה ה' אלהים. ויאמר אל האשה. אף כי אמר אלהים "לא תאכלו מפל עץ הגן".
- (ב) ותאמר האשה אל הנחש: מפרי עץ הגן נאכל.
- (ג) ומפרי העץ אשר בתוף הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמתו.
- (ד) ויאמר הנחש אל האשה לא מות תמתו.
- (ה) כי ידע אלהים כי ביום אכלכם ממנו ונפקחו עיניכם והייתם כאלהים ידעי טוב ורע.
- (ו) ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים ונחמד העץ להשפיל ותקח מפיו ותאכל ותתן גם לאישה עמה ויאכל.
- (ז) ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירום הם ויתפרו עלה תאנה ויעשו להם חגלת.
- (ח) וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוף עץ הגן.

בראשית פרק ג' 1-8



#### ב. העונש

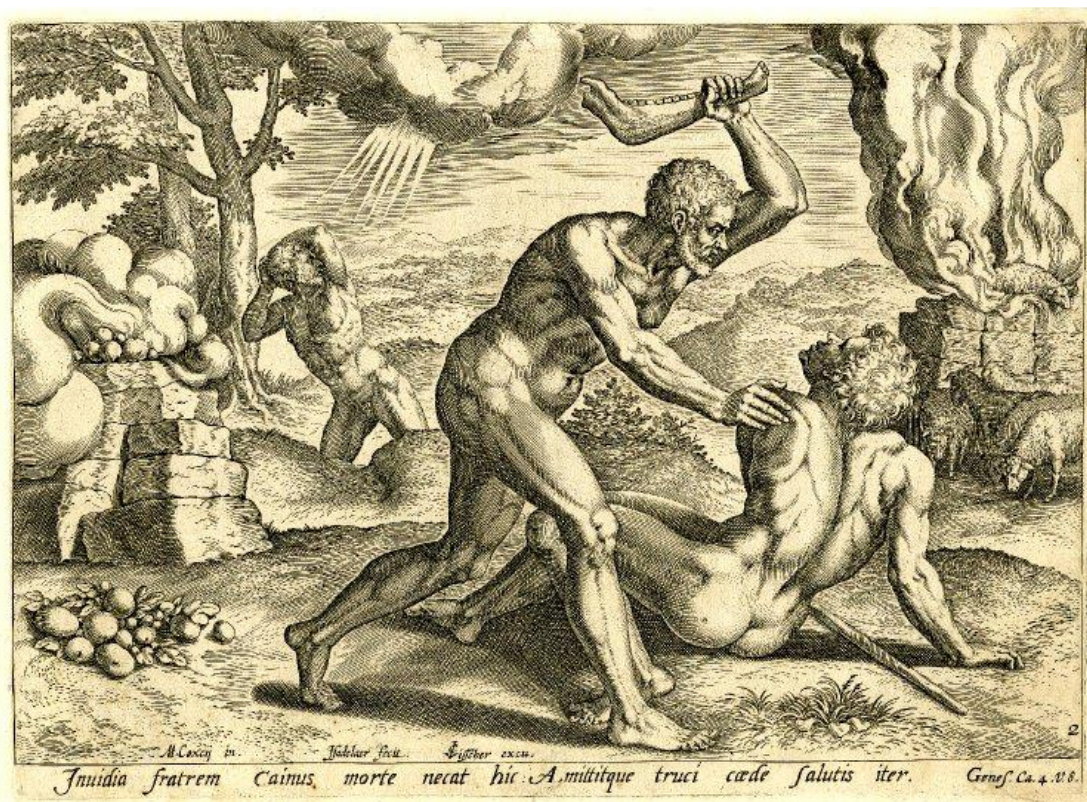
- (ט) ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו איכה.
- (י) ויאמר את קלך שמעתי בגן ואירא כי עירם אנכי ואחבא.
- (יא) ויאמר מי הגיד לך כי עירם אתה? המן העץ אשר צויתיך לבלתי אכל ממנו אכלת?
- (יב) ויאמר האדם: האשה אשר נתתה עמדי, היא נתנה לי מן העץ ואכל.
- (יג) ויאמר ה' אלהים לאשה: מה זאת עשית? ותאמר האשה: הנחש השיאני [פיתה אותי] ואכל.
- (יד) ויאמר ה' אלהים אל הנחש: כי עשית זאת, ארור אתה מכל הבהמה ומכל תית השדה. על גחנך תלך ועפר תאכל כל ימי חייך. (טו) ואיכה אשית [אשים] בינך ובין האשה ובין זרעך ובין זרעה הוא ישופך [יכה אותך ב] ראש ואתה תשופנו עקב [תכיש אותו ברגליו].
- (טז) אל האשה אמר: הרבה ארבה עצבונך והרנך. בעצב תלדי בנים ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך.
- (יז) ולאדם אמר: כי שמעת לקול אשתך ותאכל מן העץ אשר צויתיך לאמר לא תאכל ממנו, ארורה האדמה בעבונך. בעצבון תאכלנה כל ימי חייך. (יח) וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה. (יט) בזעת אפך תאכל לחם עד שובך אל האדמה, כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב.

בראשית פרק ג', 9-19

קין והבל

- (א) וְהָאָדָם יָדַע אֶת־חַוָּה אִשְׁתּוֹ; וַתַּהַר וַתֵּלֶד אֶת־קַיִן, וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת־ה'.
- (ב) וַתִּסָּף לָלֶדֶת אֶת־אָחִיו אֶת־הָבֶל; וַיְהִי־הֶבֶל רֹעֵה צֹאן וְקַיִן הָיָה עֹבֵד אֲדָמָה.
- (ג) וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לָּהּ.
- (ד) וְהֶבֶל הָבִיא גַם־הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוֹ וּמִחֶלְבֵהֶן; וַיִּשַׁע [פְּנֵה, קִיבֹל] ה' אֶל־הֶבֶל וְאֶל־מִנְחָתוֹ.
- (ה) וְאֶל־קַיִן וְאֶל־מִנְחָתוֹ לֹא שָׁעָה; וַיִּחַר [=כַּעַס מָאד] לְקַיִן מְאֹד וַיִּפְּלוּ פָנָיו.
- (ו) וַיֹּאמֶר ה' אֶל־קַיִן: לָמָּה חָרָה לָךְ וְלָמָּה נָפְלוּ פָנֶיךָ.
- (ז) הֲלוֹא אִם־תֵּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב, לִפְתָּח חַטָּאת רֹבֵץ וְאֵלֶיךָ תִּשְׁוֹקָתוֹ וְאַתָּה תִּמְשָׁל־בּוֹ.
- (ח) וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל־הֶבֶל אָחִיו; וַיְהִי בִּהְיוֹתָם בַּשָּׂדֶה, וַיִּקָּם קַיִן אֶל־הֶבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ.
- (ט) וַיֹּאמֶר ה' אֶל־קַיִן: אֵי הֶבֶל אָחִיךָ; וַיֹּאמֶר: לֹא יָדַעְתִּי, הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי.
- (י) וַיֹּאמֶר: מָה עָשִׂיתָ; קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ, צֹעֲקִים אֵלַי מִן־הָאֲדָמָה.
- (יא) וְעַתָּה אָרוּר אַתָּה מִן־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת־פִּיהָ לְקַחַת אֶת־דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדְךָ.
- (יב) כִּי תַעֲבֹד אֶת־הָאֲדָמָה לֹא־תִסְפֹּף תַּת־לָכָהּ לָךְ; נָע וָנָד תִּהְיֶה בָּאָרֶץ.

בראשית ד' 12-1



## חלק ב' – תורת הגמול המקראית

תורת הגמול היא המדד לפיו נענש האדם או מקבל שכר מאת האלוהים. סיפורי בראשית מלמדים עיקרון בסיסי במקרא: האדם החוטא צפוי לעונש על מעשיו הרעים, ואילו האדם הצדיק צפוי לשכר על מעשיו הטובים. האל הוא זה הנותן שכר ועונש לאדם בחייו, ועל פיו נקבעים גם גבולות הטוב והרע. בשביל להבין מהן הגבולות הטוב והרע הנדרש מבני האדם, נעקוב אחרי המקורות במקרא המצווים עלינו לפעול:

### 1. שכר ועונש: ויקרא פרק כ"ו

רוב ספר ויקרא מכיל ציוויים וחוקים שונים. הספר מתייחס לזמן בו עברו בני ישראל במדבר סיני בדרכם לארץ ישראל. לפי האמונה, משה הנביא מסר את דברי האל וכוון ברית עם בני ישראל. הברית כללה חוקים שונים אותם התחייבו בני ישראל לקיים עם תנאים מחמירים. בסופה של אחת מרשימות החוקים בספר ויקרא, בתחילתה של פרשה הקרויה פרשת "בחוקת", מזהיר ה' את בני ישראל לבל יסוו מן החוקים שקבע להם באשר יענשו על כך קשות, ומבטיח להם שכר טוב על קיומם.

(ג) אם-בְּחֻקְתִּי, תֵּלְכוּ; וְאֶת-מִצְוֹתֵי תִשְׁמְרוּ, וְעֲשִׂיתֶם אֹתָם. (ד) וְנָתַתִּי גִשְׁמִיכֶם, בְּעֵתָם; וְנָתַתִּי הָאֶרֶץ יְבוּלָהּ, וְעַץ הַשָּׁדֶה יִתֵּן פֵּרִיו. (ה) וְהִשִּׁיג לָכֶם דִּישׁ אֶת-בְּצִיר, וּבְצִיר יִשִּׁיג אֶת-זֶרַע; וְאָכַלְתֶּם לַחֲמֶכֶם לְשִׁבְעָה, וַיִּשְׁבְּתֶם לְבָטָח בְּאַרְצְכֶם. (ו) וְנָתַתִּי שְׁלוֹם בְּאֶרֶץ, וַיִּשְׁכַּבְתֶּם וְאִין מַחְרִיד; וְהִשְׁבַּתִּי חַיָּה רְעָה, מִן-הָאֶרֶץ, וְחֶרֶב, לֹא-תֵעָבֵר בְּאַרְצְכֶם. (ז) וּרְדַפְתֶּם, אֶת-אֲיִבֵיכֶם; וְנָפְלוּ לַפְּנִיכֶם, לְחֶרֶב. (ח) וּרְדַפוּ מִכֶּם חֲמֹשֶׁה מֵאָה, וּמֵאָה מִכֶּם רַבָּה יִרְדָּפוּ; וְנָפְלוּ אֲיִבֵיכֶם לַפְּנִיכֶם, לְחֶרֶב. (ט) וּפְגִיתִי אֲלֵיכֶם--וְהִפְרִיתִי אֶתְכֶם, וְהִרְבִּיתִי אֶתְכֶם; וְהִקִּימְתִּי אֶת-בְּרִיתִי, אִתְּכֶם. (י) וְאָכַלְתֶּם יֶשֶׁן, נוֹשָׁן; וַיִּשָּׁן, מִפְּנֵי חֹדֶשׁ תּוֹצִיאוּ. (יא) וְנָתַתִּי מִשְׁכָּנִי, בְּתוֹכְכֶם; וְלֹא-תִגְעַל נַפְשִׁי, אֶתְכֶם. (יב) וְהִתְהַלַּכְתִּי, בְּתוֹכְכֶם, וְהִיִּיתִי לָכֶם, לֵאלֹהִים; וְאַתֶּם, תִּהְיוּ-לִי לְעָם. (יג) אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם, אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, מִהֵיֵת לָהֶם, עֲבָדִים; וְאַשְׁבֵּר מִטַּת עַלְכֶם, וְאוֹלֶךְ אֶתְכֶם קוֹמָמוֹת. {פ} (יד) וְאִם-לֹא תִשְׁמְעוּ, לִי; וְלֹא תַעֲשׂוּ, אֶת כָּל-הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה. (טו) וְאִם-בְּחֻקְתִּי תִמָּאֶסוּ, וְאִם אֶת-מִשְׁפָּטִי תִגְעַל נַפְשְׁכֶם, לְבַלְתִּי עֲשׂוֹת אֶת-כָּל-מִצְוֹתֵי, לְהַפְרֹכֶם אֶת-בְּרִיתִי. (טז) אֲף-אֲנִי אֶעֱשֶׂה-זֹאת לָכֶם, וְהִפְקַדְתִּי עֲלֵיכֶם בְּהִלָּה אֶת-הַשְׁחָפֶת וְאֶת-הַקְדַּחַת, מְכַלּוֹת עֵינַיִם, וּמַדִּיבַת נֶפֶשׁ; וְזָרַעְתֶּם לְרִיק זֶרַעְכֶם, וְאָכַלְהוּ אֲיִבֵיכֶם.

בעקבות הברית המקראית ותורת הגמול שבה, נוצרה ציפייה בקרב מאמיני הברית בכך שהאל יעניק שכר לצדיקים ועונש לרשעים.

ואולם, מציאות החיים אינה ברורה כל כך, ולא פעם קשה ביותר להסביר את הטוב והרע העולה בגורלו של אדם, או בגורלו של עם, באמצעות תורת הברית. בעיה זו משתקפת למשל באחד ממזמורי התהילים.

ג עד-מִתִּי רְשָׁעִים יְהוָה: עד-מִתִּי, רְשָׁעִים יַעֲלֶזוּ.  
ד יִבְעִי עוֹדְבוֹ עֵתְק; יִתְאַמְרוּ, כָּל-פְּעָלֵי אֱוֹן.  
ה עִמָּךְ יְהוָה יִדְכָּאוּ; וְנִחַלְתָּךְ יַעֲנוּ.  
ו אֶלְמִנָה וְגֵר יִהְיוּ; וִיתוּמִים יִרְצָחוּ.  
ז וַיֹּאמְרוּ, לֹא יִרְאֶה-יְהוָה; וְלֹא-יִבִּין, אֱלֹהֵי יַעֲקֹב.

## 2. סיפור איוב:

אחד מספרי החכמה המקראית העוסקים בתורת הגמול הוא ספר איוב. במרכז הספר עומדת דמותו של איוב הצדיק, שהשטן בוחן את אמונתו באל דרך פגעים שונים שהוא מביא עליו. עיקר הספר הוא דיון בין איוב לחבריו בנושאים של אמונה ושל שכר ועונש. לדעת החוקרים נראה שספר איוב נכתב בתקופת בית שני. לדעת המסורת הסיפור הוא קדום יותר. ישנה טענה בתלמוד שאין מדובר כלל בסיפור היסטורי ו"איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה".

### תקציר העלילה:

בפתיחת הספר, איוב מוצג כאדם תם, ישר, ירא אלוהים וסר מרע. הוא נתברך בשבעה בנים ושלוש בנות, מצבו הכלכלי טוב ומעמדו החברתי גבוה ומכובד. באופן מכוון הוא מוצג כאדם צדיק שעומד בכל הדרישות של האל.

באותו הזמן, במלכות שמיים, יושב האל כמו מלך בחצרו עם כל פמלייתו. כולם נאספים סביבו ובניהם השטן. אלוהים מתפאר בפני השטן על צדיקותו של איוב אך טענת השטן היא שאיוב ירא ה' רק בשל הגמול שניתן לו "החננים ירא איוב אלוהים?" וטוען כי אם ה' יפגע באיוב הרי שזה יקלל אותו. ה' מאמין בצדיקותו של איוב ועל כן מסכים שהשטן יעמיד אותו בניסיון: הוא מאפשר לשטן לפגוע בכל מה שיש לאיוב, אבל לא באיוב עצמו.

היות באופן חסר תקדימי מוצג השטן במקרא, חשוב להבין איזה שטן מחליטים לתאר לנו בסיפור:



### דמות השטן בספר איוב:

#### יחזקאל קויפמן:

באמונה הישראלית העתיקה אין החטא, שורש הרע, עניינם של המלאכים הרעים. החטא נתפס כרשות עצמאית, כמרי בה' ובמצוותו. ומכיוון שהאמונה הישראלית תפסה אותו ככח לא-אלהי, לא השרישה אותו ברשות ה"אלהים" בכלל. בזה הביעה את האדיאה בטהרתה, שהרע אין לו שורש "אלוהי" מיוחד. היצר הרע שבלב האדם מביא את החטא לעולם. וכעונש על החטא האל בורא את הרע הטבעי לצורותיו. את אדם הראשון ואשתו מסית לא שטן ולא שד משדי הטומאה והחושך, אלא – הנחש בערמתו, סמל היצר הרע, הגאווה והנטייה למרי[...]. אף באגדת איוב אין השטן ממלא עוד תפקיד של מסית לחטא. קודם כל, אין הוא שואף להרבות חטא ורע מתוך נגוד לאל. ומלבד זה אין השטן מושך את לב איוב בנועם החטא [...אלא] מנסה את איוב בפגעים וייסורים.

יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, מוסד ביאליק ודביר, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 151-151

## **צבי אדר:**

נקודת המוצא לספר איוב היא השקפת החיים המרכזית של התנ"ך. ... החיים מתוך השקפה זו הינם לאיוב דבר המובן מאליו, הדרך הטבעית לאדם. הוא איש "תם וישר", איש אשר האמונה והמוסר מצטרפים בו יחד ומונעים בעדו מלחטוא לאלהים או לאדם, – דוגמה למופת של האדם הטוב. ...לטוב הפנימי המהותי נוסף טוב חיצוני, והוא – בהתאם לכל סיפורי התנ"ך – הצלחה במשפחה וברכוש[...].

כך מודגמת כאן גם תורת הגמול כחלק יסודי מן ההשקפה המרכזית של התנ"ך, תורה הרואה את הטוב החיצוני כתוצאה מהותית מן הטוב הפנימי. ...כי בו העדות שאלוהים מנהיג את עולמו בצדק ונותן בתוקף כוחו שכר לצדיקים ועונש לרשעים [...]. אך עם הבטחת ניצחון הצדק ע"י קבלת שכר וכישלון הרשע ע"י קבלת עונש, עלולים אנו להעביר את הדגש מן הצדק והרשע אל השכר והעונש. אזי נגיע לתפישה תועלתית ביותר של המוסר, לפיה כדאי לאדם להיות טוב משום שיימצא נשכר ומצליח, לא כדאי לו להיות רע משום שהוא עתיד להיכשל. המוסר והדת הופכים להיות אמצעים להצלחה חומרית והיא אשר נעשית מטרת החיים. אך על פי פרוש כזה לתורת הגמול אין היא עוד חלק מהשקפת החיים המרכזית של התנ"ך, אלא – הריסתה....

נשאלת השאלה: כיצד נבדיל בין מוסריות אמיתית שההצלחה היא רק תוצאתה (אם גם תוצאה הכרחית, לפי תורת הגמול) לבין מוסריות מזויפת שההצלחה היא מטרתה, והאם קיימת בכלל מוסריות אמיתית שערכה בעצמה? הדרך הטובה ביותר לפתרון שאלה זו היא דרך הניסוי המנתק את השתיים.

האדם המוסרי באמת ימשיך להיות מוסרי גם בבוא עליו אסון תחת הצלחה. הטוב הוא פנימי ומוחלט אם האדם נשאר שלם עמו גם לנוכח רע חיצוני, וגם כשהרע החיצוני יכול להיתפש כתוצאה מן הטוב הפנימי.

צבי אדר, הערכים החינוכיים של התנ"ך – ספר איוב, הוצאת ניומן, מ'. ירושלים – תל אביב

## **סיום תולדות איוב:**

השטן נכשל בניסיונו הכפול להוכיח לאלוהים כי צדקתו של איוב מזויפת ותלויה לחלוטין בטובות ההנאה שמעניק לו האל. לכאורה נדמה לנו מתוך שני הפרקים הראשונים בספר איוב כי צדיקות הנשענת על תורת הגמול יכולה לעמוד גם במבחן הרע הבלתי מוסבר שעלול להגיע בחיים, ולא לאבד בכך את שורשי אמונתה. ואולם, ספר איוב לא מסתיים בפרקו השני. בהמשך הספר, מפרק ג' ואילך, הכתוב בצורת שירה, מתלונן איוב כנגד אלהים, מקלל את יום הוולדו ודורש משפט צדק מול אלוהים. הוא יודע שלא חטא והסבל שניחת עליו איננו צודק.

ארבעת חבריו: אליפז התימני, בלדד השוחי, צופר הנעמתי ואליהוא בן ברכאל, מנסים להסביר לו בדרכים שונות כי לא יתכן שיש כאן טעות מצד האל, ועליו לקבל כי נענש מידי האל בצדק מוחלט, על פי תורת הגמול האלוהית, גם אם אינו מבין מדוע. ואולם איוב אינו משתכנע מדבריהם ומוסיף לטעון טענות כנגד הרע האכזרי והבלתי צודק שהביא עליו האל.

איוב מתעקש שוב ושוב על כך שהינו חף מפשע וכי נענש שלא בצדק. לבסוף מתגלה האלוהים פונה אל איוב בדברים נוקבים וחידתיים.

בעקבות דברי האל איוב "ניחם על הרעה" ויוצא לחיים חדשים. אלוהים מעניק לו רכוש רב מחדש, ואף נולדים לו בנים ובנות. הוא חי ימים רבים ומת "זקן ושבע ימים".

נוכל לומר לסיכום כי ספר איוב הינו התמודדות נועזת עם בעיית התיאודיצאה. שאלת הצדק האלוהי נשאלת במלוא עוצמתה. דבר זה העניק השראה עצומה לעם היהודי, בכל פרשיות הסבל שידע לאורך ההיסטוריה, וכמו כן לתרבות המערבית בכללה.

## פרק שלישי: הטוב והרע בעולמם של חז"ל

חז"ל – או חכמינו זיכרונם לברכה, הוא כינוי לחכמים שפעלו בתקופה שלאחר המקרא. התקופה המתייחסת לחז"ל היא מהמאה ה-2 לפנה"ס ועד למאה ה-5 לספירה.

ספרות חז"ל עסקה יותר בהלכה - החוק היהודי הדתי. חכמי התקופה הביאו פירושים מדרשיים לסיפורי המקרא ואגדות שונות.

תורתם של חז"ל היא **התשתית לתורה שבעל פה** – כינו למסורת שעברה בעל פה והיא מבארת את התורה שבכתב. על פי מסורת אותה ביטאו חז"ל, התורה שבעל פה ניתנה למשה רבנו בהר סיני והיא פירוש והרחבה של התורה שבכתב.

חז"ל בעצם מייצגת את השינוי הגדול שעובר על העם היהודי. אין יותר נביאים המביאים את הבשורה מפי האל. אצל חז"ל יש ניסיון להבין את דברי האל מתוך סיפורי התנ"ך על ידי אותה פרשנות מתמדת.

לעיתים חז"ל פירשו את הפסוקים בצורה מרחיבה. לרוב הם עשו כך לפי השקפתם באותה התקופה. משום שהפרשנות המרחיבה לעיתים אפילו סותרת את הכתוב, יש הקוראים לה בשם אחר- **מדרש**.

דוגמה להבדל בין פרשנות למדרש:

| בספר בראשית ל"ז (פסוק 24) נכתב על אחיו של יוסף שהשליכו אותו לבור במילים הבאות:                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                            |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>וַיִּקְחֵהוּ וַיִּשְׁלְכֵהוּ אֵתוֹ הַבֶּרֶךְ וְהַבּוֹר רֵיק אֵין בּוֹ מַיִם:</b>                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                            |
| מדוע לומר פעמיים כי הבור ריק ואין בו מים? הפירושים השונים ניסו להבין ולתת על כך תשובה ולכן אנו יכולים להבין מה ההבדל בין פירוש למדרש: |                                                                                                                                                                                                                                                            |
| פירוש                                                                                                                                 | מדרש                                                                                                                                                                                                                                                       |
| האחים של יוסף היו ליד באר מים ריק. אין תשובה המסבירה על החזרה על ריקנות הבור.                                                         | <b>בתלמוד בבלי מסכת שבת דף כב עמוד א</b> נכתב כך... ואמר רב כהנא, דרש רב נתן בר מניומי משמיה דרב תנחום: והבור רק אין בו מים. ממשמע שנאמר והבור רק איני יודע שאין בו מים? אלא מה תלמוד לומר אין בו מים - מים אין בו, אבל נחשים ועקרבים יש בו.               |
|                                                                                                                                       | המדרש של התלמוד הבבלי רוצה לומר שהבור ריק ואין בו מים כלומר יש בו דברים אחרים. יש בו נחשים ועקרבים. כלומר יש סיפור שלם מאחורי הריק. מי שכתב את המדרש, רצה להראות וללמד אותנו משהו על יוסף ולכן הוסיף דברים אחרים שהוא מעריך שהיו בבאר המים אליו נזרק יוסף. |

בעולם של חז"ל פיתחו החכמים שני מושגים מיוחדים כדי להתמודד עם שאלות הטוב והרע: **יצר הרע**, כדבר הנמצא בתוך נפשו של האדם והופך את חייו ודרכו למורכבים ומאתגרים ביותר.

**העולם הבא**, כמרחב אידיאלי על-טבעי שבו נפתרות לבסוף כל בעיות הטוב והרע האנושיות, שכן הטובים (הצדיקים) זוכים בו ל"עולם שכולו טוב", ואילו הרשעים, ייענשו בתופת הגיהנום.

## חלק א' : מהו יצר הרע ?

במקרא אנו מכירים התייחסות קצרה ליצר הרע:

בראשית ו' 5 :

וַיֵּרָא יְהוָה, כִּי רָבָה רָעַת הָאָדָם בְּאָרְצוֹ, וְכָל-יֵצֶר מַחְשַׁבֶּת לֵבּוֹ, רָק רָע כָּל-הַיּוֹם .

בראשית ח' 21 :

וַיֵּרַח יְהוָה, אֶת-רֵיחַ תְּנִיחָח, וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-לֵבּוֹ לֹא-אֶסְףּ לְקַלֵּל עוֹד אֶת-הָאָדָמָה בְּעִבּוֹר הָאָדָם, כִּי יֵצֵר לֵב הָאָדָם רַע מִנְּעֻרָיו ; וְלֹא-אֶסְףּ עוֹד לְהַכּוֹת אֶת-כָּל-חַי, כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי .

כבר בספר בראשית, נקשר ה"יצר" של האדם למחשבת רעות, תשוקות מגונות, נטיות, תאוות ודחפים אלימים והרסניים, שהאל מזהה אותם כחלק מנפשו של האדם שברא. בספרות חז"ל, אנו מוצאים התמקדות מיוחדת בצד זה שבנפש האדם. המילה "יצר", חברה למילה "רע", ונוצר הביטוי "יצר הרע".

יצר הרע מציין אצל חז"ל את מכלול התשוקות, התאוות והדחפים הרוחשים בליבו של האדם והמעוררים אותו. מסתבר כי אפילו כשמבקש אדם לכוון את חייו בצורה טובה ותקינה, לא פעם הוא מתקשה לזהות את כל הדחפים הרוחשים בו ולשלוט בהם. מכאן ניתן ללמוד מדוע חשוב היה לחכמים לעסוק באותו "יצר הרע" השוכן בלב האדם.

הרעיון שלצד נפשו של האדם ישנו גם יצר הרע נקרא דואליזם.

**דואליזם:** כאשר אנו מקבלים את ההנחה כי קיים באדם יצר הרע שממנו נובעים הצדדים השליליים באדם אנו בעצם טוענים כי באדם קיימות לפחות שתי נפשות. נפש טובה לצד היצר הרע. בתוך ספרות חז"ל אנחנו יכולים למצוא מגמות שונות של דואליזם בתוך הסיפורים השונים. יש מגמות שקוראות למלחמה באותו יצר הרע ושלילתו המוחלטת. יש אחרים הטוענים כי יצר הרע הוא חלק מקובל בתוך נפשו של האדם ולכן צריך לדעת להשתמש בו במינון הנכון.

### 1. וכי יצר הרע טוב מאוד?

בספר בראשית, לאחר כל יום בבריאה (מלבד היום השני), נאמר: "וַיֵּרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב".

לעומת זאת, ביום השישי, בסוף תהליך הבריאה ולאחר בריאת האדם, נאמר:

"וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד" (בראשית א', 46).

בספר בראשית רבה, ספר פירוש מדרשי מהמאה ה-5 לפנה"ס, רב שמואל בר נחמן מנסה לפרש את הפסוק תוך כדי התייחסות לייחודיות של האדם משאר הבריות.

בראשית רבה, פרשה ט, פסקה ז

אמר רב שמואל בר נחמן "הנה טוב מאד – זה יצר הרע.

- וכי יצר הרע טוב מאוד? אתמהא [אני תמה על כך]

אלא שאילולי יצר הרע לא בנה אדם בית ולא נשא אישה ולא הוליד ולא נשא ונתן [לא עסק במסחר].

## 2. ארוס ותנטוס:

הבחנה כי יש לקבל את היצר הרע כחלק מנפשו של האדם קיימת גם בתוך התורה הפילוסופית של זיגמונד פרויד. פרויד הציג שני דחפים הקיימים בתוך נפשו של האדם:

מושג 4 - "ארוס"

אינסטינקט החיים, כולל דחפים בונים ומקדמים. הכוח המניע העיקרי הוא דחף המין המניע את האדם לא רק לפעילות מינית אלא להפניית האנרגיה המינית (הליבידו) לבנייה, יצירה, עבודה, ספורט, חברות ואמנות.

מושג 5 - תנטוס (Thanatos)

אינסטינקט המוות, לעומתו, דוחף את האדם להתנהגות הרסנית. הכוח המניע העיקרי בסוג זה של דחפים הוא יצר התוקפנות הדוחף את האדם לאלימות גופנית ומילולית כלפי הזולת וכלפי עצמו.

על פי מאמרו של ד"ר אורית כהן ודנה פרידמן, פסיכולוגיה התפתחותית: התיאוריה הפסיכוסכסואלית של פרויד, הספריה הוירטואלית של מט"ח



### 3. "אם תהרגו את זה יחרב העולם!"

אם יצר הרע הוא הגורם לכל הדחפים השליליים של האדם, האם אנחנו צריכים להעלים אותו? התשובה שקיימת במקור שלפנינו מתייחסת לשאלה זו. בתלמוד הבבלי, מסכת יומא, עם ישראל הצליח להעלים את היצר הרע לתקופה מסוימת.

אמר רב, ויש אומרים רבי יוחנן :  
[...] כשהרגו ליצר הרע של עבודה זרה אמרו : הואיל ועת רצון הוא נבקש רחמים על יצר הרע של עברה.  
בקשו רחמים ונמסר בידם.  
אמר להם נביא : ראו, אם תהרגו את זה יחרב העולם.  
חבשוהו [כלאו את יצר הרע] אצלם שלושה ימים.  
נתבקשה ביצה בתיאומה לחולה בכל ארץ ישראל ולא נמצאה.  
אמרו : מה נעשה? נהרגנו – יחרב כל העולם. [...]  
כחלו את עיניו [עיוורו] והניחוהו. והועיל הדבר [להתיש כוחו].  
מתוך תלמוד בבלי, מסכת יומא, דף סט ע"ב, מתורגם לעברית

### 4. נמשלה תורה כסם חיים :

בספר דברים, מצווה משה רבינו על העם את הדברים הבאים :  
דברים, י"א, 18

"וְשִׁמְתֶם אֶת דְּבַר אֱלֹהִים עַל לִבְכֶּם וְעַל נַפְשְׁכֶם".

כאשר חז"ל רצו להבין מה המשמעות של המילה "שמתם" הם יצרו מדרש שהתייחס ליצר הרע. הדרשן החז"לי הבחין כאן במשהו מיוחד שאומר הפסוק. דברי האל צריכים להיות "מונחים" כביכול על ליבו ונפשו של האדם. הדרשן, נעזר במעין משחק מילים ופירק את המילה "וְשִׁמְתֶם", המופיעה בפסוק, לשתי מילים : "וסם (מלשון תרופה) – תם (מלשון שלם), כלומר : וסם-תם=תרופה שלמה.

תנו רבנן : "ושמתם" : סם תם. נמשלה תורה כסם חיים.  
משל לאדם שְׁקָה את בנו מכה גדולה והניח לו רְטִינָה [תחבושת] על מכתו.  
ואמר לו : בני, כל זמן שרטייה זו על מִכְתָּךְ אכול מה שהנאתך ושתה מה שהנאתך ורחוץ בין בחמין בין בצונן ואין אתה מתיירא.  
ואם אתה מעבירה [ואם תוריד אותה] הרי היא מעלה נוֹמִי [פצע מסוכן].  
כך הקדוש ברוך הוא אמר להם לישראל : בְּנִי, בראתי יצר הרע ובראתי לו תורה תבלין [תרופה].  
ואם אתם עוסקים בתורה אין אתם נמסרים בידו [...].  
ואם אין אתם עוסקין בתורה אתם נמסרים בידו [...].  
ואם אתה רוצה אתה מושל בו [...].  
תנא דבי ר' ישמעאל : בני אם פגע [=פגש] בך מנוול זה משכהו לבית המדרש .  
תלמוד בבלי, מסכת קידושין דף ל' עמוד ב'

5. ד"ר שי פסטרנק, "מי היה קודם, פרויד או הסופר אגו?", מתוך אתר nrg 21. יולי, 2016.

...הנפש בנויה משלושה חלקים [...] איד, אגו וסופר אגו. את המושגים האלה המציא, כידוע, זיגמונד פרויד, נוירולוג יהודי אוסטרי הנחשב לאבי הפסיכיאטריה והפסיכולוגיה. בעברית, יש המכנים אותם "סתמי" (איד), "אני" (אגו) ו"אני עליון" (סופר אגו).

אצטט כאן את פרויד ישירות: "שלושת מוסדות הנפש הם: הסופר אגו – דיוקן ההורים אשר הופנם לתוכנו, והוא מקור המוסר והמצפון; האיד – מקור היצרים והדחפים הביולוגיים, והוא הרע השורשי היצרי באדם; האגו – הכוח השכלי המודע של האדם". [...]

האיד הוא המרכיב הראשון שמתפתח, וקיים בכל תינוק ובכל יצור חי. למעשה, בלעדיו אין לנו חיים משום שהוא אחראי על "כניעה" ליצרים הגופניים – אכילה, שתייה, שינה, יחסי מין וכולי. ובלי אלה החיים יסתיימו מהר מאוד – במובן הפשוט והישיר ביותר של העניין. האגו מתפתח רק לאחר שאנו מבינים שיש לנו קיום עצמאי (בנפרד מאמנו), והוא כבר סוג של מותרות שמכוון לדחוף אותנו לכל הפעולות שמשפרות את תדמיתנו העצמית ("מנפחות את האגו") ואת מעמדנו החברתי: לנצח במשחקים, להשיג עוד צעצועים, עוד ליטופים וכולי. הסופר אגו נמצא "מעל" ו"מחוץ" לאגו ומבטא התפתחות מוסרית, ערכית ורוחנית. זהו המצפון שלנו, והוא עוזר לנו לבחור בין טוב לרע, בעיקר במצבים בהם האיד והאגו קוראים לנו כל אחד לעשות את ההיפך. למשל, בזמן תחרות האגו יאמר לי להתאמץ והאיד יאמר לי לנוח. גם האגו יודע לפתור קונפליקטים, בעיקר כאלה המתעוררים בין האיד לבין הסופר אגו. הוא עוזר לנו לקדם את האינטרסים שלנו. בעוד שהאיד הוא פרימיטיבי, האגו מתוחכם יותר, ויודע שנוכל להשיג דברים רק אם נפעל בהתאם לחוקי החברה. אבל בניגוד לסופר אגו, האגו לא פראיר.



## מושג 6: דואליזם – הדת הזוראסטטרית והתורה הגנוסטית

בימי פריחתה של האימפריה הפרסית (בין השנים 1000 ל-400 לפני הספירה), הלכה וכבשה את מקומה הדת הזוראסטטרית, על שמו של נביאה זרתֶשְטְרָא שחי בצפון מזרח פרס ככל הנראה בסביבות שנת 1000 לפני הספירה. דת זו אינה מרובת אלים, כפי שהיה מקובל בכל הדתות הפוליתאיסטיות באזור, אלא כפולת אל: אל טוב, אל האור, יודע־כל, אך לא כליכול – הקרוי אהורה מזדא (אור החכמה). אל רע, אל החושך, יוצר הרע וההרס שסמלו הוא הנחש – הקרוי אהרימן. המיתולוגיות הזוראסטטריות הפרסיות יודעות לספר על מאבקים קוסמיים איומים בין אהורה מזדא ואהרימן, מהם נוצר ונגזר טיבו של העולם. האדם הבוחר בטוב, לפי דת זו, מסייע לאהורה מזדא במאבקו המתמשך, ואילו האדם הבוחר ברע, מסייע ליריבו המושבע אהרימן. רמז להתמודדות המונותאיזם המקראי עם כפל האלים הזוראסטרי הפרסי אנו מוצאים בדברים שמפנה הנביא ישעיהו לכורש מלך פרס:

”כֹּה אָמַר ה' לְמַשִּׁיחוֹ לְכוֹרֶשׁ ... כִּי־אֶפֶס בְּלָעַדִּי אֲנִי ה' וְאֵין עוֹד. יוֹצֵר אוֹר ובוֹרֵא חֹשֶׁךְ עֲשֵׂה שְׁלוֹם ובוֹרֵא רָע אֲנִי ה' עֲשֵׂה כָל אֵלֶּה” (ישעיהו מ"ה, 6-7)

כלומר, הנביא ישעיהו מדגיש בדבריו אלה כי אין אל שני, בנוסף לה' האל היחיד. וכמו כן, ה' האל היחיד הוא גם זה שאחראי לקיומו של החושך ושל הרע עלי אדמות, ולא שום אל אחר המתחרה ונאבק בו. הוא כמובן הציג את העמדה המונותאיסטית כעליונה יותר.

**האמונה הדואליסטית** לא נעלמה גם עם נפילת האימפריה הפרסית, ומצאה את ביטויה באזורנו, בתקופתם של חז"ל, במאות הראשונות לספירה, בדמותה של **התורה הגנוסטית**. המקור של המילה מגיע מלשון "גנוסיס", ידיעה או הכרה ביוונית.

התורה הגנוסטית יודעת לספר על קיומם של שני אלים; האל הטוב, הרוחני, הטהור והנעלם, המייצג חכמה עליונה, ונמצא אי שם מעבר לעולם הזה, והאל הרע והנחות יותר, המכונה "דמיון גוס" - בעל מלאכה ביוונית. האל הרע שולט בפועל בעולם הגשמי, שהוא גם הבורא והיוצר שלו.

המיסטיקה הגנוסטית מתארת כיצד יצר הדמיון גוס את האדם באמצעות ניצוץ אלוהי רוחני שגנב מחכמתו העליונה של האל הטוב, הטמין וכלא אותו בתוך מעבה קליפותיו של החומר הארצי, והציב סביב העולם הארצי שומרים הקרויים "ארכונטים". אלו ממונים על גרמי השמים, ותפקידם לשמור שאותו ניצוץ אלוהי רוחני יישאר כלוא בבית כלאו (=העולם הזה) ולא יעלה לשמים העליונים אל כור מחצבתו האלוהי.

האדם המואר והנעלה על פי התורה הגנוסטית, הלא הוא הגנוסטיקאי, בעל "הידיעה", הוא זה אשר מבין את מצב העניינים לאשורו בין האל הטוב והאל הרע בעולמות הרוח והחומר. אדם זה ישאף בעבודתו הרוחנית לבודד את עצמו מן החומריות הארצית השפלה, השייכת לאל הרע, ולהקדיש את חייו לטוהר העליון, על מנת שיוכל לשוב אליו לאחר מותו, ולא יהיה בידי הארכונטים, משרתיו של הדמיון גוס, לחסום את דרכו לעולמות העליונים.

לא מעט פלגים מן הגנוסטיקאים ראו בישו נציג עלי אדמות של האל העליון והטוב, שירד על מנת לגאול את האנושות משלטונו של הדמיון גוס בעולם הזה. פלגים מסוימים מבין הגנוסטיקאים, ובמיוחד מורה רוחני בשם מרקיון, הרחיקו לכת וטענו שהדמיון גוס, האל הרע השולט בעולם, אינו אלא 'אלהי ישראל', וכי האמונה המונותאיסטית היהודית אינה אלא אמונה בשטן.

## 6. כל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו

אביי שמע איש אחד שאומר לאישה אחת: נשכים ונלך בדרך.  
אמר: אלך ואפרישם מן האיסור. [אוודא שלא יעברו עבירה]  
הלך אחריהם שלש פרסות באגם [=לאורך האגם].  
כשנפרדו זה מזו, שמע אותם שהם אומרים: דרכנו ארוכה וחברתנו עריבה.  
אמר אביי: אילו השונא שלי [=היצר] היה זה – לא היה מצליח להחזיק את עצמו.  
הלך ותלה עצמו על בריח הדלת, והיה מצטער. [מתייסר]  
בא אותו זקן ושנה לו: "כל הגדול מחברו – יצרו גדול הימנו".  
מתוך תלמוד בבלי מסכת סוכה דף נב עמוד א מתורגם לעברית

## 7. הרחמן יצילני מיצר הרע

בתקופתם של החכמים, היו לא מעט קבוצות דתיות באזור שדגלו בדרך הסגפנות, כגון קבוצות גנוסטיות, נוצריות ואחרות. הללו האמינו שלא ניתן ליישב בין חיי טוהר רוחניים לבין קיום יחסי מין.  
עמדות כאלו חדרו גם לעיתים אל עולמם של החכמים. בסיפור מן התלמוד הבבלי במסכת קידושין, מתארים את דמותו של ר' חייא בר אשי, חכם מן המאה השלישית לספירה, אשר חשש מאד מהשפעותיו של יצר הרע עליו.  
בימיהם של החכמים נהוג היה שלאחר תפילת עמידה (תפילת שמונה עשרה) המתפלל מפיל את עצמו כשפניו צמודות לקרקע, ומתחנן ומבקש מאלוהים דבר מה שחשוב לו במיוחד (מנהג שלא מתקיים בימינו) התלמוד מספר על ר' חייא בר אשי שנהג בזמן נפילת אפיים לבקש מאת האל כי יצילנו מיצר הרע. מנהג אישי ויוצא דופן זה של אותו חכם מגלגל אחריו שרשרת של התרחשויות

רבי חייא בר אשי – בכל פעם שהיה נופל על פניו היה רגיל לומר: "הרחמן [אלוהים] יצילני מיצר הרע".  
יום אחד שמעה אשתו. אמרה: "הרי עברו כמה שנים מאז שפרש ממני ולמה הוא אומר כך?"  
יום אחד ישב ולמד בגינתו. נתקשטה אשתו, עברה וישבה לפניו.  
אמר לה: מי את? אמרה לו: אני חרותא [שמה של זונה מפורסמת] וחזרתי היום.  
תבעה [קיימו יחסי מין].  
אמרה לו: הבא לי רימון זה מראש הענף.  
קפץ והביא לה.  
כשבא לביתו – הייתה אשתו מסקת התנור. עלה וישב בתוכו  
אמרה לו: "מה זה?" אמר לה: "כך וכך היה המעשה".  
אמרה לו: "אני היא זאת". לא השגיח בה [לא האמין לה] עד שנתנה לו סימן.  
אמר לה: "אף על פי כן, אני לאיסור נתכוונתי".

תלמוד בבלי, מסכת קידושין דף פא עמוד ב מתורגם לעברית

אמר רבי שמעון בן לקיש: יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו, ואלמלא הקדוש ברוך הוא שעוזר לו, אינו יכול לו.

תלמוד בבלי מסכת סוכה דף נב ע"ב

8. תורת הגמול החז"לית:

א. עולם שכולו טוב:

בספר דברים נכתבו שתי מצוות עם גמול ברור:

"כִּבַּד אֶת אֲבִיךָ וְאֶת אִמְךָ, כְּאֲשֶׁר צֻוֶּה ה' אֱלֹהֶיךָ, לְמַעַן יֵיטֵב לְךָ, עַל הָאֲדָמָה, אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ, נָתַן לְךָ"  
דברים ה', 16

"כִּי יִקְרָא קוֹן צָפוּר לְפָנֶיךָ בְּדֶרֶךְ בְּכָל עֵץ אוֹ עַל הָאָרֶץ אֲפֹרָחִים אוֹ בִּיצִים וְהָאֵם רִבְצָת עַל הָאֲפֹרָחִים אוֹ עַל הַבִּיצִים לֹא תִקַּח הָאֵם עַל הַבָּנִים: שְׁלַח תִּשְׁלַח אֶת הָאֵם וְאֶת הַבָּנִים תִּקַּח לְךָ לְמַעַן יֵיטֵב לְךָ וְהָאֲרֶכֶת יָמִים"  
דברים כ"ב, 7-1

בתלמוד הבבלי, ישנו קטע המתייחס לשתי המצוות הללו:

תניא דבי ר' יעקב [=שנויה ברייתא מבית מדרשו של ר' יעקב] (ה)אומר: אין לך כל מצוה ומצוה שבתורה, שמתן שכרה בצדה [שמובטח שכר על קיומה] שאין תחיית המתים [בעולם הבא] תלויה בה [קשורה בה]. בפסוק אב ואם, כתיב [כתוב]: "למען יאריכון ימך ולמען ייטב לך" (דברים ה' 16), בשילוח הקן כתיב: "למען ייטב לך והארכת ימים" (דברים כ"ב 7) הרי שאמר לו אביו: "עלה לבירה [לעץ] והבא לי גוזלות". ועלה (הבן) ושלח את האם ולקח את הבנים, ובחזרתו נפל ומת.  
היכן אריכות ימיו של זה? והיכן טובתו של זה?  
אלא: "למען יאריכון ימך" – בעולם שכולו ארוך, "ולמען ייטב לך" – לעולם שכולו טוב.  
תלמוד בבלי, מסכת חולין דף קמ"ב, עמ' א

במשנה, נמצא מקור נוסף בו ר' יעקב מתייחס לעולם הבא:

ר' יעקב אומר, העולם הזה דומה לפרוזדור (חדר מבוא) בפני העולם הבא. התקן עצמך בפרוזדור, כדי שתכנס לטרקלין [=אולם מושבו של המלך – ע"פ ר' עובדיה מברטנורה].  
משנה, מסכת אבות, פרק ד', משנה ט"ז

ב. הללו בוכים

דרש רבי יהודה [בר אילעאי]: לעתיד לבוא מביא הקב"ה ליצר הרע, ושוחטו בפני הצדיקים ובפני הרשעים. צדיקים נראה להם כהר גבוה, רשעים נדמה להם כחוט השערה.  
הללו בוכין, והללו בוכין.  
צדיקים בוכים: האיך יכולנו לכבוש את ההר הזה.  
רשעים בוכים: האיך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה הזה.  
ואף הקב"ה תמה עמהם, שנאמר (זכריה, ח, 6) "כי יפלא בעיני שארית העם הזה, אף בעיני יפלא".  
תלמוד בבלי, מסכת סוכה, דף נ"ב, עמ' א'

## 9. אפרים אלימלך אורבך

[...] במקרא, היצרי' הוא נטייתו הטבעית של האדם, וגם בתורת התנאים והאמוראים יש והוא מציין את כוח המחשבה, או שהוא משמש כשם נרדף של הלב כמקור התאוות של האדם ... . יש בדברי חז"ל משום האנשה של יצר הרע' כבעל תכונות, מגמות ודרכי פעולה המכוונות את האדם, [...] כשם שכל המלאכים, והשטן בכללם, הם ברואיו של הקב"ה, כך גם יצר הרע הוא בריאתו של אלוהים, אלא שאלוהים נתן עם זה לאדם את הכוח למשול ביצר הרע [...]. למרות האמון הרב בכוחה של התורה לסייע במלחמה נגד היצר, לא סברו שהתורה, כל עוד היא נתונה בידי בני אדם עשויה לעקור את יצר הרע מכול וכול

[...] חיסולו של יצר הרע משמע גם חיסולו של העולם הזה, שכן כל עוד בן־אדם חי ... הריהו חייב בקיום המין האנושי. המלחמה ביצר אין פירושה אפוא נסיגה מן העולם ומפעולה בתוכו, אלא כיבוש היצר אגב עשייה בעולם. יצר הרע פוסק מלהיות רע, נעשה אפילו טוב מאוד, כשהוא יצר חיים, ומכאן, שאפשר לאדם לאהוב את ה' בשני יצריו, ביצר טוב וביצר רע. היודע לעשות... את יצר הרע לטוב, אבל גם הנאבק והמסרב להיכנע ליצרו הרע – שניהם אוהבי ה' הם.

אפרים אלימלך אורבך, חז"ל : פרקי אמונות ודעות, הוצאת מאגנס, ירושלים 1978

## 10. איך נראה גן העדן לפי חז"ל:

אמר ר' יהושע בן לוי: שני שערי כדלד [אבן יקרה אדומה] יש בגן עדן ועליהם ששים ריבוא [שש מאות אלף] מלאכי השרת וכל אחד מהם זיו פניהם כזוהר הרקיע מבהיק. ובשעה שהצדיק בא אצלם, מפשיטין מעליו הבגדים שעמד בהן בקבר ומלבישין אותו שמונה בגדים של ענני כבוד ושני כתרים, נותנין על ראשו אחד של אבנים טובות ומרגליות ואחד של זהב, ונותנין שמונה הדסים בידו ומקלסין אותו ואומרים לו: לך אכול בשמחה לחמך. ומכניסין אותו למקום נחלי מים מוקף שמונה מאות מיני ורדין והדסים, וכל אחד ואחד יש לו חופה בפני עצמו לפי כבודו, ומושכין ממנה ארבעה נהרות, אחד של חלב ואחד של יין ואחד של אפרסמון [מין בושם] ואחד של דבש. וכל חופה וחופה למעלה ממנה גפן של זהב ושלושים מרגליות קבועות בו, וכל אחד מבהיק זיוו כזיו הנוגה [...].

ויש בגן עדן פ' [=80] רבוא מיני אילנות וס' [=60] רבוא של מלאכי השרת מזמרים בקול נעים ועץ החיים באמצע ונופו מכסה כל גן עדן [...] וריחו הולך מסוף העולם ועד סופו, ותחתיו תלמידי חכמים שמבארין את התורה. וכל אחד יש לו שתי חופות אחת של כוכבים ואחת של חמה ולבנה.

ילקוט שמעוני, פרשת בראשית, י"ד

ריבוא – עשרת אלפים

## פרק רביעי: "אין דבר רע יורד מלמעלה" –

### על תפיסת האל הטוב בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים

כאשר אנו אומרים פילוסופיה יהודית בימי הביניים, הכוונה היא לתקופת תור הזהב בספרד. בין המאה-8 למאה-14 יהודי ספרד חיו מרבית הזמן בסביבה מוסלמית נאורה. היהודים השתלבו בחיי האוכלוסייה הרחבה מבחינה כלכלית, מקצועית ואינטלקטואלית. אמנם יהודי ספרד המשיכו אף הם לעסוק במקרא ובספרות חז"ל, אולם לצד עיסוק זה, אנו מכירים רבים מחכמי ספרד שהיו מדענים, משוררים, פילוסופים, רופאים או שרים בחצר המלך. הסביבה בה חיו היהודים השפיעה על ההגות היהודית שנכתבה בספרד בימי הביניים. בקרב הפילוסופים המוסלמים של התקופה התפתחה פילוסופיה שהייתה מבוססת על המסורת הפילוסופית היוונית. הפילוסופים היהודיים התייחסו אף הם לפילוסופיה היוונית. היו בהם, דוגמת הרמב"ם, שאמצו עקרונות מרכזיים בפילוסופיה היוונית וניסו לאחד בינה ובין המסורת היהודית, והיו אחרים, דוגמת רבי יהודה הלוי, שראו בפילוסופיה היוונית דברים המנוגדים לאמונה היהודית. בפרק זה אנו נעסוק יותר בפרשנות של הרמב"ם למושגי הטוב והרע בעולם.

מושג 7 רמב"ם, רבי משה בן מימון (נולד-1135 בקורדובה, נפטר -1204 בפוסטסט):

מגדולי החכמים בהיסטוריה היהודית. פוסק הלכה, פילוסוף, פרשן, רופא. נולד בעיצומה של תקופת "תור הזהב" בספרד. אולם בעקבות עלייתה של תנועה אסלאמית רדיקלית שכונתה אל־מוֹנְאָחִידוֹן (המייחדים), נאלץ הרמב"ם לנדוד עם משפחתו למרוקו. תנועה זו, שדגלה באמונה חסרת פשרות באסלאם, השתלטה על צפון אפריקה ועל אנדלוסיה, ובהמשך גם על המגרב. לכן גם משם נאלץ הרמב"ם לנדוד ופנה לארץ ישראל. בסופו של דבר התיישב הרמב"ם בפוסטסטאט הסמוכה לקהיר (במצרים), ושם חי עד יום מותו. הרמב"ם הפך לנגיד היהודים במצרים וענה לשאלות הלכתיות שהגיעו אליו מרחבי העולם היהודי. כמעט בכל שלב בחייו עסק הרמב"ם ביצירה ספרותית. בשנות העשרים לחייו כתב את "הפירוש למשנה" יחד עם שלוש הקדמות – שהן בעצם פרקים עיוניים הקוטעים את רצף הפירוש לשם הבהרת רעיונות ועקרונות חשובים בעיני הרמב"ם. אחת מהן היא ההקדמה למסכת אבות, והיא ידועה בכינוי "שמונה פרקים". בהמשך כתב הרמב"ם ספרים רבים, בהם שני מפעלים בעלי ערך היסטורי אדיר, אחד בתחום ההלכתי ואחד בתחום הפילוסופי: משנה תורה – חיבורו ההלכתי הגדול של הרמב"ם. חיבור זה כולל ניסוח וארגון מחודשים של ההלכה שנוצרה ונמסרה בתורה שבעל פה בכל הנושאים, בצירוף תכנים רפואיים, פילוסופיים ומדעיים. "משנה תורה" מחולק ל-14 ספרים ומשום כך הוא מכונה גם "היד החזקה". חיבור זה הוא הנפוץ והנלמד ביותר מבין כתביו עד ימינו. אחת ממטרותיו בכתיבת יצירה זו הייתה לאפשר לאדם היהודי נגישות כלפי ההלכות הרבות שהצטברו במהלך השנים. ספר זה נכתב בעברית, ונוגע בכל תחומי החיים האישיים, החברתיים והדתיים. מורה הנבוכים – חיבורו הפילוסופי המרכזי של הרמב"ם, בו הוא פורש את עיקרי אמונתו הדתית והפילוסופית, תוך פרשנות לפרשות מקראיות מרכזיות. קהל היעד של "מורה הנבוכים" הם יחידי סגולה מתוך האליטה המשכילה היהודית, שכמו הרמב"ם עצמו – נטלו חלק בשיח האינטלקטואלי המוסלמי. בימי הביניים אימצו חכמים מוסלמים את משנתו של הפילוסוף היווני אריסטו (322-354 לפנה"ס) ותרגמו את כתביו מיוונית לערבית, לצד כתבי אפלטון ויצירות נוספות. כך נחשפה גם האליטה היהודית בארצות האסלאם לכתבים אלה, וההגות היוונית העתיקה חילחלה אל תוך ההגות המוסלמית וההגות היהודית והשפיעה עליהן. ההתנגשות בין הפילוסופיה היוונית ובין המסורת היהודית התבטאה בנושאים מהותיים כגון מושג האל, הבריאה וההתגלות. בכל הנושאים הללו תמונת העולם המדעית סתרה את ההשקפה המסורתית ואת התנ"ך. יהודים רבים נקלעו למבוכה בין מה שמורה להם השכל ובין מה שמעניקה להם המסורת. הם חשו שעליהם לבחור בין שתי אפשרויות קיצוניות: לנטוש את המסורת הדתית, שהם מאמינים בה וחשים

שייכות אליה, או להפנות עורף לשכלם ובכך לעשות שקר בנפשם. מטרתו של "מורה הנבוכים" היא להתיר את המבוכה הזו באמצעות פירוש מחודש של המסורת היהודית, שגילה כי הסתירה היא מדומה: לטענתו של הרמב"ם המסורת כוללת רובד גלוי, המיועד להמון, ורובד נסתר, שרק חכמים מסוגלים להבינו. באמצעות חשיפת הרובד הנסתר, מבקש הרמב"ם להראות שיש התאמה בין האמונות, המצוות והכתבים של הדת היהודית לבין האמת המדעית. ספר זה נכתב בערבית יהודית.

#### עקרונות חשובים בפילוסופיה של הרמב"ם:

1. הרמב"ם מדגיש את התפיסה המונותיאסטית כיסוד מרכזי בדת היהודית. הוא מאמין בקיומו של אל אחד טוב. הרמב"ם שולל את ההשקפה הדואליות של האלוהות. לפיכך, לפי הרמב"ם לא ייתכן שבאל יש גם טוב וגם רע, כי אז האל איננו אחד. לפי תפיסתו של הרמב"ם האל הוא רק טוב.
2. הרמב"ם הציג **"תורת תארים"** שבה הנחיות למחשבה על האל. תורה זו כוללת כמה עיקרים, וביניהם:
  - א. האל מופשט – ההפך מישות חומרית.
  - ב. לא ניתן לייחס לאל שום תכונה אנושית. כל התיאורים מהמקרא בהם לאל יש התנהגות של אדם הם משל בלבד ולא כוונתה האמיתית של התורה. אין לו רגשות והוא גם לא פועל באופן אישי.
  - ג. האל לא נמצא בעולם בצורה מוחשית. העולם הזה הוא נפרד לחלוטין מקיומו של אל.
3. תפיסתו של הרמב"ם היא רציונאלית מובהקת. הוא מבסס את דבריו על ההיגיון ועל ההשערה הפילוסופית. הוא שולל באופן עקבי תיאורים על טבעיים המבוססים על הדמיון ועל הרגש האנושי.
4. הרמב"ם עסק רבות ב"**תורת המידות**" – תחום העוסק בשאלת האדם הטוב. הוא הורה בכתביו דרך לסיגולן של תכונות אלה.
5. הרמב"ם רואה את ייעודו של האדם בידיעת האל מבחינה שכלית. בעקבות הפילוסוף היווני אריסטו, קובע הרמב"ם שעל האדם להקדיש את כל יכולתו ללימוד חכמות, מדעים שונים ופילוסופיה. אדם שימצא את יכולתו אלו, יימלא את ייעודו, ויכול להגיע לדרגה האנושית הגבוהה ביותר. לדברי הרמב"ם, זוהי הדרגה אליה הגיעו הנביאים שבספרי התנ"ך.
6. הרמב"ם מאמין בגישת הבחירה החופשית. הוא מתאר את עולם הטבע כעולם דטרמיניסטי הפועל על ידי חוקי הטבע, אך לדבריו, לגבי האדם המצב שונה: רק תכונותיו הפיזיות של האדם נקבעות מלידה. האדם נברא בעל יכולת בחירה ולכן כל מעשיו נקבעים בבחירתו החופשית.
7. מתוך תפיסת הבחירה החופשית מפתח הרמב"ם השקפה פסיכולוגית בה על האדם להימנע מהמידות השליליות ולדבוק בהתנהגות חיובית.



# 1. על מי האחריות לרע בעולם?

רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג', פרק י"ב:

לעתים קרובות עולה בדמיון ההמון שהרעות בעולם מרובות מן הטובות; עד כדי כך שברבים מנאומי כל האומות ובשיריהם הם כוללים נושא זה ואומרים שהמפליא הוא שיימצא טוב בזמן, ואילו רעות הזמן רבות ותמידיות.

אין זאת טעות של ההמון בלבד, אלא גם של מי שטוען שלמד משהו.

5

אלרזי חיבר ספר מפורסם שצינו בשם "אלאלאהיאת". הוא כלל בו דברים חמורים מהזיותיו וגילויי בורותו. מתוכם עניין שבדה והוא שהרע במציאות רב מן הטוב, ושכאשר תשווה את מנוחתו של האדם והנאתו בשעה שהוא נח אל הייסורים, המכאובים הקשים, המומים, הנכויות, הצרות, היגונות והאסונות הפוקדים את האדם, תמצא שמציאותו של האדם היא פורענות ורעה גדולה המוטלים עליו.

10

הוא התחיל לאמת דעה זאת על-ידי שסקר ובדק את כל הפגעים האלה כדי להתנגד לכל מה שטוענים אנשי האמת בדבר חסדו של האלוה ונדיבותו הברורה, ושהוא יתעלה הטוב הצרוף, וכל הנובע ממנו טוב צרוף בלי ספק.

סיבתה של טעות זאת כולה היא שבור זה והדומים לו מבין ההמון מתבוננים במציאות רק מנקודת-ראותו של פרט אחד מבני-האדם ולא יותר. כל בור מדמה שהמציאות כולה היא למענו כפרט. כביכול אין מציאות אלא הוא לבדו. וכאשר קורה לו דבר מנוגד לרצונו הוא מחליט בפסקנות שהמציאות כולה רע.

15

לו התבונן האדם במציאות, ותפש אותה, וידע שחלקו בה זעום, היתה מתבררת ומתחוורת לו האמת, כי זאת ההזיה הממושכת שהוזים בני-האדם בדבר ריבוי רעות העולם, אין הם אומרים שזה כך לגבי המלאכים, ולא לגבי הגלגלים והכוכבים, ולא לגבי היסודות והמחצבים והצמחים המורכבים מהם, ואף לא לגבי מיני בעלי-החיים.

אלא כל מחשבתם נתונה לכמה פרטים ממין האדם. הם מתפלאים על מי שאכל מאכלים גרועים עד שנצטרע, כיצד ירד עליו הפגע הגדול הזה, וכיצד הרעה הזאת באה לידי מציאות. כן מתפלאים הם על מי שהרבה במשגל עד שנתעורר. חמור בעיניהם שאותו אדם הוכה בעיוורון. וכיוצא בזה.

20

ההתבוננות האמיתית היא שכל פרטי המין האנושי הנמצאים, וכל שכן מיני בעלי-החיים האחרים, הם דבר שאין לו שום ערך כלל ביחס למציאות המתמשכת כולה [...]ושלא יטעה ויחשוב שהמציאות היא בשביל עצמו בלבד [...].

25

שָׁכַן מִן הָאָדָם הוּא הַדָּבָר קֶל-הָעֶרֶךְ בְּיוֹתֵר שֶׁבָּהּ בַּהֲשׂוּאָה לַמַּצִּיאוֹת הָעֲלִיוֹנָה, כְּלוּמֹר לַגִּלְגָּלִים וּלְכּוֹכְבִּים. בַּהֲשׂוּאָה לַמַּלְאָכִים אֵין יָחַס אֲמִיתִי בֵּינוּ וּבֵינֵם. הָאָדָם הוּא רַק הַמַּתְהוּוֹה הַנִּכְבָּד בְּיוֹתֵר, וְזֹאת בַּעֲלֹמָנוּ הַשֶּׁפֶל. כְּלוּמֹר, הוּא נִכְבָּד בְּיוֹתֵר בֵּין מַה שְּׁמֹרֵכֵךְ מִן הַיְסוּדוֹת.

עם זאת מציאותו היא גם טוב גדול בשבילו וחסד מהאל בדברים שבהם הוא ייחד אותו והשלים אותו. רוב הרעות הפוגעות בבני-אדם הן מידיהם, כוונתי מידי בני-אדם לקויים. בשל הליקויים שלנו אנו צועקים ומשוועים לעזרה, ובגלל רעות שאנו עושים בעצמנו ובבחירתנו אנו סובלים, ומייחסים זאת לאל.

30

הביאור לזאת הוא שכל רע הפוגע בבן-אדם הוא מאחד משלושה מינים:

המין הראשון של הרע הוא מה שפוגע באדם מצד טבע ההתהוות והכליון, כלומר, מבחינת שהוא בעל חומר. כי בגלל זה פוגעים בכמה בני-אדם מומים ושיתוקים בשורש טבע-הבריאה, או צצים בשל שינויים ביסודות, כגון קלקול האוויר או חזיונים ושקיעת-הקרקע. כבר הבהרנו שהחוכמה האלוהית חייבה שלא תהיה התהוות אלא על-ידי כליון, ולולא כליון זה של הפרטים לא היתה התהוות המין מתמידה.

35

עם זאת אתה מוצא שהרעות ממין זה החלות בבני-האדם מועטות מאוד מאוד ואינן קורות אלא לעתים נדירות. כי אתה מוצא ערים בנות אלפי שנה שלא טבעו ולא נשרפו. כן נולדים אלפי בני-אדם בבריאות מרבית, ובעל-מום

|    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |  |
|----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|
|    | <p>נולד כחריג בלבד. ואף אם יכחיש מישהו את מה שגלוי לעין ולא יאמר "חריג", הרי זה מועט מאוד, לא אחד ממאה ולא אחד מאלף הנולדים בריאים.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |  |
| 40 | <p>המין השני של הרעות הוא מה שפוגעים בני-אדם זה בזה, כגון שהם משתלטים זה על זה. רעות אלה רבות מהרעות מן המין הראשון. הסיבות לכך רבות וידועות. גם הן מצדנו. אבל לעשוק אין תחבולה נגדן. עם זאת בשום עיר בעולם כולו לא יימצא אופן זה של רע נפוץ ותדיר בין אנשים כלל. אדרבה, מציאותו אף היא מועטת. כגון שיארוב אדם לרעהו וירצח אותו או ישדוד אותו בלילה. רק במלחמות גדולות אופן זה של רע יכול ציבור גדול. ואף זה אינו תדיר על פני כל הארץ.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |  |
| 45 | <p>המין השלישי של הרעות הוא מה שפוגע באדם מבינינו בשל מעשה של עצמו. זה הרוב. רעות אלה מרובות בהרבה מן הרעות מהמין השני. בשל הרעות ממין זה משוועים בני-האדם כולם. זהו מה שאין אתה מוצא מי שאינו פושע בו כלפי עצמו, להוציא מעטים.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |  |
| 50 | <p>מין זה נובע מן המידות המגונות כולן; כוונתי ללהיטות לאכילה, לשתייה ולמשגל, והעיסוק בהם בכמות מופרזת או בקלקול סדר, או בקלקול איכות המזונות. זאת היא סיבה לכל המחלות והמומים הגופניים והנפשיים. באשר למחלות הגוף זה ברור.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |  |
| 55 | <p>מחלות הנפש (נובעות) מאותה הנהגה גרועה משתי בחינות. האחת היא השינוי החל בהכרח בנפש - בתור כוח גופני - בגלל שינוי הגוף, כמו שנאמר שמידות הנפש נובעות ממזג הגוף. הבחינה השנייה היא שהנפש תסכון אל דברים שאינם הכרחיים ותתרגל אליהם. לכן נוצרת בה סגולת ההשתוקקות אל מה שאינו הכרחי להמשך קיום הפרט ולא להמשך קיום המין. תשוקה זאת היא דבר שאין לו סוף. הדברים ההכרחיים כולם מוגבלים וסופיים. אבל השאיפה למותרות אינסופית. אם אתה משתוקק אל כלי כסף, הרי כלי זהב יפים יותר. אנשים אחרים רכשו כלי בדולח. שמא תרכוש גם כל מה שניתן למצוא מברקת ואודם? לכן כל בור מושחת-המחשבה יהיה לעולם בצער וביגון על שאינו מגיע לעשות את המותרות שעשה פלוני. לרוב הוא חושף את עצמו לסכנות גדולות, כגון הפלגה בים ופירות המלכים. מטרתו בזאת להשיג אותם מותרות בלתי-הכרחיים.</p> |  |
| 60 | <p>וכאשר פוגעים בו פגעים בדרכיו אלה שהולך בהם, הוא מתלונן על גזרת האל, מגנה את הזמן ומתפלא על מיעוט הצדק שלו, איך לא עזר לו להשיג הון רב שיימצא בו הרבה יין להשתכר בו תמיד וכמה שפחות מקושטות במיני זהב ואבנים (יקרות) כדי לעורר אותו למשגל יותר ממה שהוא מסוגל, כדי שיתענג; כאילו תכליתה של המציאות אינה אלא לענג את השפל הזה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |  |
| 65 | <p>טעותם של ההמונים הגיעה עד כדי כך שתיארו את הבורא כחסר-אונים במציאות זאת שברא אותה כך שיש לה טבע כזה המחייב - על-פי דמיונם - רעות גדולות אלה, מכיוון שטבע זה אינו מסייע לכל מושחת להשיג את (מושא) שחיתותו, להביא לנפשו הרעה את מרב מבוקשה שאין לו סוף, כמו שביארנו.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |  |
| 70 | <p>אבל המעולים החכמים יודעים את חוכמת המציאות הזאת ומבינים אותה, כמו שאמר דוד: כל ארחות ה' חסד ואמת, לנצרי בריתו ועדתי (תהלים כ"ה, 10). הוא אומר שאלה אשר שמרו את טבע המציאות ואת מטלות התורה וידעו את תכלית שניהם, התברר להם טעם החסד והאמת בפול. לכן הציבו להם כמטרה את מה שהיתה הכוונה (האלוהית שלמענה נבראו) מבחינת היותם אדם, והיא ההשגה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |  |
|    | <p>ובשל הכרח הגוף הם מבקשים מה שהכרחי לגוף, לחם לאכל ובגד ללבוש (בראשית כ"ח, 20), בלי מותרות. זה הדבר הקל ביותר, והוא מושג במאמץ הקל ביותר, כאשר מצטמצמים במה שהכרחי. כל הקושי שבזה, שאתה רואה, והצער שאנו מצטערים בגלל זה, הם בשל הרדיפה אחר מותרות לבקש את מה שאינו הכרחי; ואז אין מוצאים אפילו את ההכרחי, כי ככל שתולים יותר תקוות במותרות, נעשה הדבר קשה יותר, הכוחות וההכנסות אוזלים במה שאינו הכרחי עד שאף ההכרחי אינו נמצא.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |  |

## 2. על מושג ה"היעדר":

אם האל הטוב הוא כל יכול, וברא עולם טוב, ואף אמר עליו "והנה טוב מאוד", כיצד ייתכן שיש רע בעולם?  
הרמב"ם, כמונותיאיסט אדוק מאמין שקיים רק אל אחד יחיד ואחיד ולכן אמונה בישות אלוהית רעה  
הקיימת בנוסף לאל הטוב בהכרח שוללת את אלוהים האחד. לכן הרמב"ם נדרש להסביר את הרע שבעולם  
בהינתן אל אחד יחיד וטוב.

תשובתו של הרמב"ם לשאלה זו היא שלמעשה אין רע בעולם.

טענה זו נראית לנו כלא הגיונית. ברור לנו שיש רע בעולם וברור שגם הרמב"ם היה מודע לו. כרופא הוא  
בוודאי פגש במקרים רבים של סבל אנושי, וגם הוא עצמו חווה צער וסבל רב בחייו.

בכדי להסביר את הטענה שאין רע בעולם משתמש הרמב"ם במושג **היעדר**.

מהו אותו היעדר עליו הרמב"ם מתכוון?

פרופ' שלום רוזנברג בספרו "הטוב והרע בהגות היהודית" מבהיר רעיון זה גם בעזרת דוגמת הביגלה:

החור שבביגלה איננו חור. זהו אוויר כשאר האוויר שבחדר. לנו הוא נראה כמקום שבו חסר ביגלה רק בגלל  
קיומו של הביגלה סביבו.

היעדר - **דבר מה שאינו קיים במציאות ומתקבל רק כביטול של דבר מה קיים. בני האדם מזהים את אותו**

**דבר שאינו קיים כקיים, מכנים אותו בשם ומתייחסים אליו כקיים.**

### רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג', פרק י'

[...]הַקְּעָדָר אֵינוֹ צָרִיךְ לַפְּעֵל וְרַק הַפְּעוּלָה זְקוּקָה לַפְּעֵל בַּהֲכָרַח [...] הָרִי אֶתְּהָ יוֹדֵעַ שֶׁהַמְסִיר אֶת הַמַּעֲצוֹר הוּא הַמְנִיעַ  
מִבְּחִינַת־מָה. אִם, לְמִשָּׁל, מִיִּשְׁהוּ מְסִיר עֲמוּד מִתַּחַת לִקְרֶשׁ, וְהַקְּרֶשׁ נוֹפֵל מִכּוּבְדּוֹ הַטְּבַעִי, אֲנִי אוֹמְרִים שְׁמִי שֶׁהַסִּיר אֶת  
הָעֲמוּד הִנִּיעַ אֶת הַקְּרֶשׁ. בְּאוֹתוֹ אוֹפֵן גַּם נִגִּיד עַל מִי שֶׁהַסִּיר סְגוּלָה כִּלְשָׁהי שֶׁהָהוּא יִצֵּר אֶת הַקְּעָדָר הַהוּא, אֶף־עַל־פִּי  
שֶׁהַקְּעָדָר אֵינוֹ דָּבָר נִמְצָא.

5 וכמו שאנו אומרים על המכבה נר בלילה שהוא יצר את החושך, כן אנו אומרים על מי שהשחית את העין שהוא עשה  
את העיוורון, אף־על־פי שהחושך והעיוורון הם הַקְּעָדָרִים ואינם זְקוּקִים לַפְּעוּל.

[...] באופן זה גם תבין את דברו "מי שם פה לאדם או מי ישום אֵלֶם או חֲרֶשׁ או פֶּקֶח או עֵוֶר [הלא אנכי ה'"] (שמות ד  
11) ואפשר לבאר זאת אחרת, והוא שנאמר: "מי הוא שברא את האדם מִן־בָּר או ברא אותו נֶעֱדָר דִּיבּוֹר?" משמעותו  
10 הבאה לידי מציאות של חומר שאינו מקבל סגולה זאת – תהא איזו סגולה אשר תהא – כי מי שמביא לידי מציאות  
חומר שאינו מקבל סגולה מסוימת אומרים עליו שהוא עֹשֶׂה אֶת הַקְּעָדָר הַזֶּה, כִּשֶּׁם שֶׁאוֹמְרִים עַל מִי שֶׁהִיָּה יָכוֹל  
לְהַצִּיל אָדָם מִמּוֹת  
וְנִרְתַּע וְלֹא הִצִּילוֹ – שֶׁהָרָגוֹ.

15 אחרי ההקדמה הזאת זכור־נא את מה שהוכח הוכחה מופתית שהרעות הן רעות רק ביחס אל דבר־מה, וכל מה שהוא  
רע ביחס לנמצא מן הנמצאים הרי אותו רע הוא הַקְּעָדָר של אותו דבר או הַקְּעָדָר  
של מצב טוב ממצביו. לכן ניתן לומר משפט כללי שהרעות כולן הַקְּעָדָרִים. דוגמה לכך באדם.  
כי מותו רע והוא הַקְּעָדָר. וכן חוליו או עוניו או בורותו הם רעות לגביו, וכולם הַקְּעָדָרִי סְגוּלוֹת

20 [...] אחרי הקדמות אלה ידוע בוודאות שאין לומר בשום אופן שהאל יתגדל ויתרומם עושה רע בעצם, כוונתי שהוא יתעלה יתכוון בכוונה ראשונית לעשות רע. זה אינו אפשרי. אלא מעשיו יתעלה כולם טוב צרוף. כי הוא אינו עושה אלא מציאות, וכל מציאות היא טוב.

הרעות כולן הֶעָדְרִים, אשר עשייה אינה תופסת בהם אלא מן הבחינה שהסברנו, שהוא מביא לידי מציאות את החומר בטבעו זה שיש לו, שהוא קשור – כידוע – תמיד להֶעָדֵר. 25

לכן החומר הוא הסיבה לכל השחתה ולכל רע. לכן כל מה שלא הביא האל לידי מציאות לו את החומר הזה אינו נשחת ושום רע לא ידבק בו. לכן אומר הספר אשר האיר את מחשכי העולם: "וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד" (בראשית א', 31) אפילו מציאות החומר השפל הזה, כפי שהוא קשור להֶעָדֵר המחייב את המוות ואת הרעות כולן, כל זה גם כן טוב בשל התמדת ההוויה והימשכות המציאות ברציפות. 30  
לכן פירש רבי מאיר: "והנה טוב מאוד: והנה טוב מות" בגלל העניין שהעירונו עליו.  
היזכר אפוא במה שאמרתי לך בפרק זה והבינהו. אזי יתברר לך כל מה שאמרו הנביאים והחכמים שהטוב כולו מעשה האלוה בעצם. בבראשית רבה נאמר מפורשות: אין דבר רע יורד מלמעלה.

### 3. ההיעדר שבאדם:

#### רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג', פרק י"א

הרעות הגדולות האלה המתרחשות בין אדם לאדם, מאיש לרעהו, בהתאם למטרות, לתאוות, לדעות ולאמונות כולן, אף הן נובעות מן הֶעָדֵר. כי הן כולן מתחייבות מן הבורות, כלומר, מהֶעָדֵר ידיעה. כמו שעיוור, מכיוון שאינו רואה, תמיד ייכשל וייפצע ויפצע גם את זולתו, מפני שאין עמו מי שידריכו בדרך, כן כיתות בני-האדם: כל איש לפי מידת בורותו יעשה לעצמו ולזולתו רעות גדולות המתייחסות לפרטי המין האנושי. 5  
אילו היתה לאדם ידיעה המתייחסת לצורה האנושית כמו שכוח הראייה מתייחס לעין, היה נבלם כל הנזק שהוא גורם לעצמו ולזולתו. כי בידיעת האמת מסתלקות האיבה והשנאה ומתבטלת פגיעתם של בני-אדם זה בזה. הוא הבטיח זאת ואמר: וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ [ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג בם]. ופרה ודב תרעינה, [יחדו ירבצו ילדיהן, ואריה כבקר יאכל-תבן]. ושעשע יונק [על-חרפתן; ועל מאורת צפעוני גמול ידו הדה] (ישעיה י"א, 6-8). אחרי-כן נתן את הסיבה לזאת ואמר שהסיבה להסתלקותן של האיבות, הסלידות ההדדיות, 10 וההשתלטויות האלה היא שבני-אדם ידעו אז את אמיתותו של האל, ואמר: לא יָרְעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים (שם, שם, 9).  
דע זאת אפוא!

## פרק חמישי: הטוב, הרע והקבלה

מהי הקבלה:

תורת הקבלה היא תורת הסוד היהודית. לכאורה היא מתוארכת לתקופת המשנה אבל בפועל היא כנראה מאוחרת יותר. מקובלים (חכמים המתעסקים בקבלה) החלו לצוץ מהמאה ה-12 ומופיעים עד לימינו. המשיכה לידיעת הסודות אודות האלוהות, העסיקה את האדם משחר תולדות התרבות האנושית. הסודות האלוהיים המסתוריים התקשרו להתנהגותו הבלתי צפויה של הטבע ולגורלו של האדם. הם נתפסו כצופן המיוחד באמצעותו ניתן לנסות לתמרן בתוך העולם חסר הוודאות שבתוכו חי האדם. נהוג לחלק את ההתעסקות האנושית, הרוחנית או הדתית, עם סודות האלוהות לשני תחומים עיקריים: המיסטיקה והמאגיה. נגדיר אותם להלן:

**מושג 8- מיסטיקה** - מצב מיסטי מוגדר כמצב בו אדם חווה חוויה של התוודעות אל כוחות רוחניים על טבעיים. בחוויה כזו נודעים או מורגשים לו, בדרך כלל, דברים שלא יכולים היו להיות נודעים או מורגשים לו בחוויות חיים חושית רגילה. לפי עדותם של מיסטיקאים, מתרבויות רבות ושונות, חוויה כזו מתרחשת באמצעות חוש אינטואיטיבי רוחני מיוחד שישנו באדם ועל ידי מחשבות, מילים או פעולות מיוחדות שנועדו לעורר התוודעות האנושית עם ישים רוחניים. לעיתים מדווחים אנשים שחוו חוויה כזו גם מבלי לרצות בכך מראש, כגון במצבי חלום, טשטוש, אקסטזה, דמדומים או מוות קליני.

וויליאם גיימס (1842-1910), פילוסוף ופיסכולוג אמריקאי, אסף בספרו "החוויה הדתית לסוגיה", מצא ארבעה מאפיינים למיסטיקה:

- א. "שאין להביעה במילים" – אדם שחווה חוויה מיסטית מרגיש שהמילים באמצעותם הוא מנסה לתאר לאדם אחר את החוויה שחווה אינן מצליחות להעביר באמת ובתמים את איכותה המיוחדת של החוויה, את משמעותה ואת עוצמתה. לכן נוטים מיסטיקאים לעיתים להשתמש בדימויים שסותרים את עצמם כמו: "אפילה מאירה", "דממה רועמת", "הרגע הנצחי". הסתירה בביטוי יוצרת עומק מחשבה שמעצים את החוויה הדתית.
- ב. "איכות נואטית" [קבלת ידע] – בחוויה מיסטית אדם מרגיש שהוא מקבל בדרך כלל מסר עמוק או ידע כלשהו מאותה ישות רוחנית שפגש. המסר או הידע המסוימים שנקלטו בחוויה מיסטית, עשויים לקבל אחר־כך חשיבות מיוחדת בגלל האופי המיוחד והעל־טבעי שבו התוודע אליהם האדם. הידע המיסטי הזה יכול להביא אחר־כך לשינוי במחשבותיו או במעשיו של אותו אדם.
- ג. "ארעיות" – החוויה המיסטית אינה נמשכת זמן רב, אלא מופיעה לזמן מה בתודעתו של האדם ונעלמת. יש מדמים זאת לברק או סופה המופיעים לרגע בעוצמה רבה ואחר־כך נעלמים, יש מדמים זאת לכניסה לעולם מסתורי, שמסוכן לשהות בו זמן ממושך בלי להינזק או להיבלע בתוכו, וישנם גם דימויים רבים אחרים.
- ד. "פאסיביות" – גם אם המיסטיקאי מבצע לעיתים פעולות מסוימות כדי לעורר את המפגש עם הישות הרוחנית, הרי שהוא מדווח על כך שכוח נעלה וחזק ממנו השתלט על רצונו שלו והחזיק בו (מבחוץ או מבפנים). מצבים אלה קרויים לפעמים מצבי "אקסטזה", "טראנס" או "תקשור". החוויה המיסטית נתפסת כחוויה שקרתה לאדם על ידי כוח אחר כלשהו ולא כדבר שהאדם עשה או יצר בזכות עצמו.

מושג 9 – מאגיה : אם המיסטיקה הוא מצב של חוויה והתוודעות, הרי שהמאגיה הינה פעולה של שימוש בכוחות על־טבעיים (אליהם התוודע המיסטיקאי) על מנת להביא לשינוי כלשהו במציאות, כלומר בעולם או באדם.

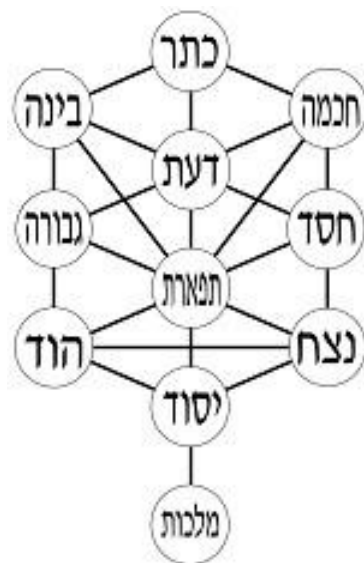
איש המאגיה מבצע פעולות כלשהן (באמצעות צפנים, טקסים, קמיעות וכו') המשפיעות על הכוחות הרוחניים הנסתרים ומפעילות אותם, בהתאם למטרותיו. מטרות אלו יכולות להיות שונות זו מזו, חיוביות או שליליות, כגון: רפואה, הטלת קללה או כישוף, ברכה למציאת פרנסה או זיווג, בקשת ניצחון במלחמה ועוד.

איש המאגיה יכול להיות גם אותו המיסטיקאי שחווה את החוויה המיסטית במפגש עם היש הרוחני, אך יכול להיות גם אדם אחר, שיש ברשותו רק את הידע המאגי המעשי, כיצד להשפיע על המציאות באמצעות הפעלת כוחות רוחניים, והוא כשלעצמו לא חווה כל חויית התוודעות מיסטית מטלטלת עם אותם הישים הרוחניים בהם הוא משתמש למטרותיו.

#### מושג 10 – תורת הספירות :

בתורה זו מחולקת האלוהות לעשרה היבטים שונים, המרכיבים את העולמות העליונים. היבטים אלה מכונים "ספירות", וכל אחד מהם מסמל ומייצג פן אחר במערכת הכוחות האלוהיים, המכונה "אילן הספירות". באילן הספירות האלוהיות ישנן ספירות "גבוהות" יותר הנקראות "כתר", "חכמה", "בינה", המייצגות איכויות נעלמות ונעלות יותר. וישנן ספירות "נמוכות" יותר הנקראות "יסוד" ו"מלכות" המייצגות איכויות אלוהיות הקרובות יותר אל עולמו של האדם. העיקרון החשוב הפועל על מערכת עשר הספירות הללו הוא האצילות. האצילות היא האופן שבו מעניקות הספירות העליונות כוחות אלוהיים לספירות הנמוכות מהן. כך עוברים "נאצלים" או "שופעים" בעולמות העליונים כוחות רוחניים מן המימד המסתורי והנעלה ביותר, אל המימד הקרוב יותר אל עולמו הרגשי של האדם.

המיסטיקאי הקבלי חווה באופן מיסטי את תהליך האצלתם של הכוחות הרוחניים בעולמות העליונים. כך הוא מתוודע אליהם, מנסה להשפיע על פעולתם התקינה, החיובית והקדושה, ולמנוע שיווצרו בתוכם מצבים שליליים, בלתי תקינים וטמאים.



## 1. הארבעה שנכנסו לפרדס:

בשביל להתחיל להבין את העולם המיסטי של הקבלה, נכיר את הפרדס. מהו "פרדס"? בסיפור שלפנינו, מייצג ה"פרדס" עולם של ידע מסתורי ונעלם אותו מבקשים החכמים לחקור ולגלות. האם העולם המסתורי הזה, המרמז לגן עדן, נמצא בשמים או בלב האדם? בקבלה נוספה למילה פרדס משמעות נוספת. המילה החלה לייצג, באמצעות ראשי תיבות (פרד"ס), את הרבדים השונים של התורה, לפי מידת עומקם: פשט, רמז, דרש ו- סוד.

ארבעה נכנסו לפרדס: בן עזאי ובן זומא, אחר [כינויו של החכם אלישע בן אבויה] ורבי עקיבא.

[...] בן עזאי הציץ ומת.

בן זומא הציץ ונפגע. [השתגע]

אלישע הציץ וקיצץ בנטיעות. [כפר באמונתו]

רבי עקיבא עלה בשלום וירד בשלום.

תוספתא, מסכת חגיגה פרק ב משנה ב

בתלמוד הבבלי נכתב:

בן זומא הציץ ונפגע, ועליו הכתוב אומר: "דבש מצאת? אכל דרך, פן תשבע והקאתו!"

(משלי כ"ה 16)

תלמוד בבלי, מסכת חגיגה, דף י"ד עמ' ב

## 2. מפגש קטלני עם הסיטרא אחרא:

בפירוש ספר הזוהר לאותו מעשה הכניסה לפרדס, על דרך הרמז והסוד, אנו מקבלים גישה נוספת לאירוע שקרה. הזוהר מחלק את ארבעת החכמים לארבעת היסודות: אש, עפר, רוח ומים, ומפרש את טיב הפגיעה שעבר כל אחד מהם בפרדס באמצעות אותו היסוד המאפיין אותו. בתוך כך, מופיעה בפרדס דמותו הקטלנית של הסיטרא אחרא, הלא הוא השטן.

ארבעה נכנסו לפרדס, וכולם נבררו [נכנסו באופן שונה] למקום הזה, לאלו [לפי] ארבעה יסודות, וכל אחד ואחד נקשר במקומו, זה בצד האש, וזה בצד המים, זה בצד הרוח, וזה בצד העפר. וכולם נטבעו [כל אחד] ביסוד שלו, כמו שנכנסו, חוץ מהשלם ההוא והחסיד הזה [ר' עקיבא] שבא מצד ימין, מחסד, [...] ועלה למעלה. וכשהגיע למקום הזה שנקרא 'היכל אהבה' נתדבק בו ברצון הלב. [...] אז השתלם בסוד האמונה, ועלה והשלים אהבה הקטנה באהבה הגדולה כראוי. ועל כן מת באהבה, ויצאה נשמתו במקרא [בפסוק] הזה 'ואהבת', אשרי חלקו.

כל אלו האחרים ירדו למטה כל אחד ואחד, ונענשו באותו יסוד שירד למטה:

אלישע ירד למטה בצד שמאל שהוא האש, ... וירד בו ולא עלה, ופגש בסיטרא אחרא ["הצד האחר-השטן"] ההוא הנקרא "אל אחרא", ונמנע ממנו תשובה ונגרש [גורש] משום שנדבק בו [ב"אל האחר"] ועל כן נקרא "אחר" [...].

בן עזאי ירד ביסוד "העפר", [...] ובטרם שהגיע לשרפת אש שבעפר... המגיע לסיטרא אחרא, נטבע בעפר ההוא ומת [...].

בן זומא ירד ליסוד הרוח, ... ופגש ב"רוח אחר" המגיע לצד הטומאה שנקרא "פגע רע", ומשום זה פגע בו ולא נתיישב בו [ולא נתיישר עוד דעתו עליו - השתגע]

וכולם לא ניצלו מעונש. ועל זה אמר שלמה "יִשְׁהַבֵּל אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה עַל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר יֵשׁ צְדִיקִים אֲשֶׁר מְגִיעַ אֲלֵהֶם כְּמַעֲשֵׂה הָרָשָׁעִים" [קהלת ח, 14], כי משום שאלו ירדו במדרגות אלו נענשו.

ספר הזוהר, פרשת פקודי, רנד ע"א – ע"ב מתורגם עם פירוש "הסולם" הוצאת ישיבת "קול יהודה" קנדה

### 3. להיכנס אל התנין

בקטע נוסף מספר הזוהר, המספר על חוויה מיסטית של משה רבנו, בה פגש אף הוא את השטן, אבי כוחות הרוע, ועמד בפני הסכנה. הפעם השטן מופיע בדמותו של "תנין".

"[תנין] אחד למטה, בצד שמאל [המייצג את הסיטרא אחרא]. שוחה בכל אלו הנהרות [נהרות מהם נברא העולם]. .... קשקשותיו, כולן חזקות כמו ברזל. [...] והוא מגיע ...[ומטמא את המקום]. פיו ולשונו אש לוהט, לשונו חדה כחרב קשה. ... עד ש...מגיע אל המקדש [המייצג את השכינה- האלוהות של מטה], בתוך הים, ואז נטמא המקדש ... והאורות נחשכים, ואורות העליונים עולים מן הים [השמימה ונוטשים את השכינה]. [...]

אז מימי הים מתחלקים, ובאים מצד מצד השמאל, והים נקפא, ומימיו אינם נוזלים. ועל כן סוד הדבר הוא, כמו שכתוב: "והנחש היה ערום מכל חיית השדה". [בראשית ג, 1], הסוד הוא שהנחש הרע יורד מלמעלה למטה, ...והוא שוחה על פני מים המרים... וירד למטה לפתות את חוה, שתאכל מעץ הדעת, ובזה נופלים [בני אדם] לתוך הרשת שלו ...

נחש זה הוא המות שבעולם, ... והבהיא את המות לעולם. והוא נכנס במעי הסתום של האדם, הנקרא מעי העור, והוא לצד שמאל. [...] ויש נחש אחר של חיים, בצד ימין, דהיינו יצר הטוב, המביא חיים לאדם. ושניהם הולכים עם האדם..."

ספר הזוהר, פרשת בראשית, נ"ב עמ' א מתורגם עם פירוש "הסולם" הוצאת ישיבת "קול יהודה" קנדה,

### 4. משה רבינו מול פרעה:

"בא אֶל־פְּרָעָה" [שמות ט', 1] - הלא "לך אל פרעה" היה צריך לומר. ...אלא שהכניס אותו, [את משה] חדרים לפניו מחדרים, אל תנין חזק אחד עליון, שכמה מדרגות משתלשלות ויורדות ממנו [...]. ומשה ירא מפניו, ולא קרב אלא לאלו היאורים [נהרות הנילוס המייצגים רמות של רוע], שהם מדרגות שלו. אבל לתנים [—לתנין] עצמו היה ירא ולא קרב, משום שראה אותו משתרש בשרשים עליונים. כיון שראה הקב"ה שמשה ירא, ושליחים ממונים אחרים למעלה לא יכלו לקרב אליו, אמר הקב"ה: "...הַנְּנִי עֲלֶיךָ פְּרָעָה מִלְּךְ־מִצְרַיִם הַתְּנִינִים הַגְּדֹל הַרְבֵּץ בְּתוֹךְ יַאֲרֵיו..." [יחזקאל כ"ט, 3] שהקב"ה היה צריך לערוך עמו מלחמה ולא אחר. כמו שאמר הכתוב – "אני ה'", שדרשו [חז"ל, בהגדה של פסח] – "אני ולא שליח".

ספר הזוהר, פרשת בא, לד ע"ב מתורגם עם פירוש "הסולם" הוצאת ישיבת "קול יהודה" קנדה, תשנ"ט



## 5. ישעיה תשבי על שתי הגישות לבעיית הרוע בעולם הקבלה:

על פי התפיסה הפילוסופית הימני ביניימית, בדומה לזו של הרמב"ם, האור האלוהי היורד בתהליך האצילות ומקיים את העולמות השונים ... נחשך מדרגה לדרגה, ובקצה החוליה האחרונה בשלשלת האצילות, באפסותו הגמורה של האור העליון, מתהווה החומר, היתה לרע [...]. הרע אינו שלב נוסף בסולם הישויות, אלא אפיסת האור והישות, ה'לא-יש'.

תופעת הרע אינה סותרת את מושג האלוהות כישות עליונה ושלמה ומקור כל הויה, שכן הרע אינו בגדר הוויה כלל. מבחינת ההוויה האמיתית אנו חיים בעולם שכולו טוב, שמקורו היחיד הוא הטוב העליון, כלומר זו היא השקפה מוניסטית [אחדותית] ביסודה ...

[...]

עמדת ספר הזוהר בשאלה זו, התופסת בו מקום רחב מאוד, שונה מן הקצה אל הקצה. כנגד הנטייה לשלילת ממשות הרע ... מצויים בספר הזוהר בירורים ותיאורים מפורטים, המציגים את הרע כמערכת של כוחות אדירים, שפעולתם ההרסנית מורגשת ומשפיעה בעליונים ובתחתונים [בעולמות העליונים והתחתונים] יחס האלוהות והרע מתוארים הרבה באספקלריה [נקודת מבט] של קשרי מלחמה, ולעתים קרובות מובלטת ההקבלה שבין שתי המערכות [האלוהית וזו של הרע]. תיאורים אלו מורים בבירור על נטייה לצד תורת השניות הגנוסטית ....

עצם הכינוי 'סְטְרָא־אֲחָרָא', שהוא השם הקבוע לכוחות הרע, מציין את המגמה הדואליסטית שבמשנת הזוהר. סְטְרָא־אֲחָרָא ["הצד האחר", בארמית] הוא הצד שכנגד, הניצב כאויב למול כוחות האלוהות, והוא הנקרא 'אלהים אחרים', שהתורה הזהירה מעבודתו.

קרע עמוק חוצה את ההוויה כולה, והאדם נתון בין שתי המערכות ונמשך לכאן ולכאן. יצר הרע הוא נציגו של סְטְרָא־אֲחָרָא, הנחש הקדמוני המקנן בלב האדם, ואף הגוף הוא חלקו של סְטְרָא־אֲחָרָא, ואילו הנשמה ויצר הטוב הם כוחות של קדושה וחלק אלוה ממעל. השניות של טוב ורע טבועה אפוא גם בתוך האדם, והמלחמה בין שני היריבים נטושה בעולמות ובאדם כאחד. רק באחרית הימים, בנצחון הטוב והשמדת הרע, תגיע מלחמת־איתנים זו לקצה.

ישעיה תשבי, פרקי זוהר, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ב



## 6. כלים שבורים ואור גדול – קבלת האר"י

"לא היה מי ששיג חכמה זו על אמתתה כמוהו, כי היה יודע במשנה ותלמוד ואגדות ומדרשות על כל דבר ודבר כמה פנים בפרד"ס (...), בשיחות עופות ובשיחות דקלים ואילנות ועשבים (...), ובשיחת מלאכים. והיה מדבר ברוחות מהגלגולים רוח טוב ורוח רע (...), ומביא נשמת אדם בעודו חי ומדבר עמו כל צורכו וחפצו, ואחר כך מסירהו. והיה רואה נשמות בעת צאתם מהגוף, ובבתי הקברות, ובעלותן בכל ערב שבת לגן עדן. והיה מדבר עם נשמות הצדיקים שהם בעולם הבא, והיו מגלין לו רזי תורה. וגם היה יודע חכמת הפרצוף, ושרטוטי הידיים, ופתרון חלומות על אמיתתם, ובגלגולים ישנים וגם חדשים. והיה מכיר במצח אדם מה מחשב ומה שחלם (...), והיה נותן לכל אחד ואחד תיקון כפי הבחירה המיוחדת, או לשורש נשמתו האחוזה בשורש של אדם הראשון. (...) וכל זה היה יודע בכל עת ובכל שעה ורגע. וכל החכמות האלו תמיד היו מונחים בחיקו. (...) ועליהן הוסיף חסידות ופרישות וטהרה וקדושה, וזהו הביאו לידי רוח הקודש, והיה אליהו נגלה לו תמיד".

רבי חיים ויטאל, עץ החיים

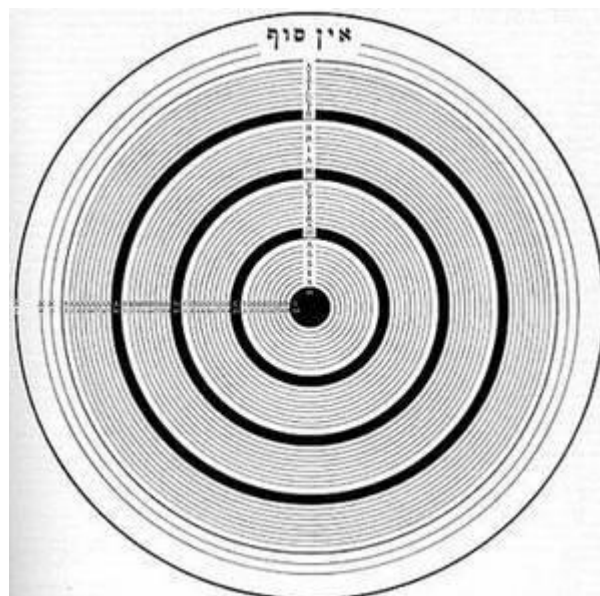
כוונת המאציל [הבורא] העליון הייתה, כדי שיהיה בחירה ורצון ביד האדם, באשר שתהיה טוב ורע בעולם, מפני ששורש הרע בא מהכלים השבורים והטוב בא מהאור הגדול. ואם לא היה כן, לא היה (אלא) רק טוב בעולם, ואז לא היה שכל ועונש. אך עתה שיש טוב ורע יש שכל ועונש: שכל לצדיקים ועונש לרשעים.

ר' חיים ויטאל, "עץ חיים", שער א' ענף ב' ושער הכללים

ע"י מעשיו הטובים [של הצדיק] הניצוצין הקדושים שירדו, הם [המעשים] מעלים אותם מתוך הקליפות. והרשע, שהוריד ע"י מעשיו הרעים **מאור הגדול אל הקליפה**. והקליפה בעצמה היא רצועה של מלקות לייסר הרשע.

שלאחר ה**תיקון** יש כוח ע"י תפילותינו ומעשינו הטובים להעלותה למקומה שהייתה שם בתחילה.

ר' חיים ויטאל, "עץ חיים"



## פרק שישי: תורת הטוב והרע בחסידות

### הבעל שם טוב ותורת החסידות: מאכזבה משיחית גדולה ללידתה של תורה רוחנית חדשה

הרעיונות המיסטיים מרחיקי הלכת שבקבלת הזוהר והאר"י הופצו והשפיעו עד מאד בקרב הקהילות היהודיות. השפעתן הייתה ניכרת כל כך, עד אשר אדם אחד בעל כריזמה יוצאת דופן, בשם **שבתאי צבי** (נולד בשנת 1626 באיזמיר, טורקיה – מת בשנת 1676 ביראט, אלבניה), שהיה בקיא ביותר בעולם הקבלה, שכנע קהל מאמינים גדול שהוא הוא המשיח. יהודים רבים בכל העולם האמינו כי בזכות שבתאי צבי יבוא התיקון הגדול לעם ישראל ולעולם כולו בשחרור ניצוצות האור משבי הקליפות בדיוק כפי שחזה האר"י.

רבבות יהודים הלכו שבי אחר דמותו ודבריו הנועזים והמיוחדים והחלו להכין את עצמם בפועל להחשת יום הגאולה הקרוב.

בשנת 1666 נכלא שבתאי צבי על ידי השלטונות התורכים, וניתנה לו האפשרות לבחור בין גזר דין מוות לבין התאסלמות. שבתאי צבי בחר באפשרות השנייה. בחירה זו הכתה את כל קהל מאמיניו הרבים בתדהמה, אכזבה ובלבול.

כגודל התקווה הגדולה שעוררה דמותו של שבתאי צבי בקרב הקהילות היהודיות לשינוי של ממש במצבן ולשחרור כולל מן הסבל והתסכול המלווה את חייהם הפיזיים והנפשיים, כך גם היה גודל האכזבה מכישלונו ובגידתו של משיח השקר. אכזבה זו לוותה גם בהכרה בסכנה הטמונה בקבלה, המתלווה ליכולתם של דימוייה המיסטיים החזקים להלהיב את ההמונים בקסמיהם ולהוביל אותם לעיתים בדרכי תעתועים בלא יכולת של בקרה, ריסון וביקורת.

ואולם, האמונה בישראל באמיתותיו של עולם הקבלה לא נחלשה, ובמובן מסוים אף נתחזקה. אמונה זו לבשה צורה חדשה ומפותחת בתורתו של ר' ישראל בן אליעזר ממז'יבוז' אוקראינה המכונה הבעל שם טוב.

הבעל שם טוב למד קבלה עיונית ואף עסק בקבלה מעשית (ראו בפרק הקודם). יש הטוענים כי ריפא אנשים באמצעות שמותיו הקדושים של האל. בשלב מסוים בחייו, פנה והתבודד בהרים, ובאמצעותן של חוויות מיסטיות עזות שחווה, פיתח את תורתו הרוחנית המיוחדת.

לאחר מכן החל להפיץ את תורתו ברחבי פולין ליטא וקיבץ סביבו חבורות חבורות של חסידים. תורה זו, שכונתה "החסידות", התפשטה והפיחה חיים דתיים חדשים ביהדות מזרח אירופה.

### **מהי החסידות?**

החסידות היא תנועה דתית עממית אשר התהוותה במהלך המחצית השנייה של המאה השמונה עשרה והובילה להתפתחות של דפוס חדש של חיי קהילה ומנהיגות יהודיים. המאפיינים הבולטים של החסידות הינם התלהבות פולחנית "דביקות" או "שמחה", לכידות חברתית "החבורה" או "החצר" מנהיגות כריזמטית ובעיקר שימוש בתואר "הצדיק".

תנועת החסידות צמחה על רקע חלוקתה של ממשלת פולין ליטא בסוף המאה השמונה עשרה. מסגרת ההנהגה היהודית התערערה וסמכותה הוטלה בספק עקב התסיסה לה גרמו התנועות המשיחיות והקבליות של שבתאי צבי ויעקב פרנק. הקבלה ומסורות עממיות של התלהבות דתית המונית היוו את היסודות לתפיסת עולם דתית וחברתית חדשה. חוגים מיסטיים בפולין ליטא

במאה ה-18 הצטרפו ויצרו קבוצות חסידיות, חבורות בעלות דפוס חיים ייחודי ולרוב סגפני. חוגים אלו התייחדו בהתנהגות מיוחדת בזמן התפילה, בהקפדה יתרה על המצוות וכן בכללים מיוחדים להתנהגות יומיומית. תפילותיהם סודרו על פי נוסח ספרד בהשפעתו של האר"י. מוסדות הקהילה לא ראו בחיוב קבוצות אלו בשל סטייתן ממנהגים דתיים מקובלים ובשל החשש מבדלנות בתוך החברה היהודית.

מייסד תנועת החסידות היה ישראל בן אליעזר בעל שם טוב (הבעש"ט). הבעש"ט היה מרפא עממי שפעל בעזרת נוסחות מאגיות, קמיעות ולחשים, ומשך לחצרו שבאוקראינה של היום אנשים שבאו להירפא ולקבל הדרכה רוחנית. מאוחר יותר יצא והפיץ את תורתו ברחבי פולין ליטא ומשך אליו מאמינים רבים.

במותו הותיר אחריו קבוצות רבות של חסידים מסורים, הן בקרב פשוטי עם והן בקרב למדנים בעלי השפעה. מעט לאחר מותו של הבעש"ט עברה ההנהגה לידי של ר' דב בער, הידוע בתור המגיד ממזריטש. על אף מחלוקות רבות, החסידות המשיכה לגדול ולהתפשט תחת הנהגתו. התפשטותה הרבה של תנועת החסידות ברחבי מזרח אירופה בדורו ובדור שלאחריו, בסופה של המאה ה-18, הביאה לפיצולה של ההנהגה החסידית. כך נוצרו חצרות חסידים הנבדלות זו מזו על פי נאמנותם לשושלת צדיקים אחרת ולמנהגים ותורות שונות זו מזו.

אחד המנהיגים הלא-קונבנציונליים ביותר שעלו בדורה השלישי של תנועת החסידות היה רבי נחמן מברסלב. תנועת החסידות הפכה להיות דרך החיים של חלק ניכר מיהדות מזרח אירופה. עליית עוצמתה של תנועת החסידות הביאה עמה גם לעליית עוצמתה של ההתנגדות אליה. מוביל המאבק כנגד החסידות היה ר' אליהו בן שלמה זלמן, המכונה הגאון מווילנה. לדעתו דרכיה הנלהבות של החסידות אינן אלא הזיות, שקרים מסוכנים ופולחן אלילי. לטענתו, החסידות פוגעת בלמדות ההלכתית המדוקדקת ובדיוקה של אמונת ישראל העתיקה, הנבדלת מן האמונות האחרות. כחלק מן ההתנגדות, הוכרזו במקומות שונים חרמות כנגד החסידים וכתביהם נשרפו באש.

למרות המאבק החרף המשיכה תנועת החסידות להתרחב ולהתמסד לאורכה של המאה ה-18. שואת היהודים במלחמת העולם ה-2-החרבה את המרכזים החסידיים במזרח אירופה. אך רבות מן החצרות החסידיות התעשתו וביססו מחדש את הנהגתם בארצות הברית ובארץ ישראל. במקומות אלו דרים ופועלים גם כיום מרביתם של ממשיכיה של תנועת החסידות ההיסטורית בת 250 השנים.

### **מהי תורת החסידות? מתוך, יורם יעקובסון, "תורתה של החסידות":**

בתורת האלוהות והבריאה של החסידות מתגלה עמדה מוניסטית ברורה ומוטעמת, ולאורה מתפוגג הדואליזם [השניות] המיטאפיזי [=הקוסמי] המוכר שבקבלה ונעלם לגמרי. רק בפינה אחת בהוויה כולה נותרה השניות של טוב ורע, נְהִמְתִּיחוֹת העזה שבין קדושה לטומאה חוזרת ומתגלה בתמידות: נפשו של אדם. הטומאה מתגלה בגילויים האינדיווידואליים של הווייתו הפרטית, בקליפות החיצוניות של תודעתו ורצונו [...]. אדם השבוי ב..."אני" ... הוא אדם שלא נתייחד עם עצמו, שלא נתקשר עם עצמיותו האלוהית, אלא דָּחְקָה והעלימה וגנזה בקרבו והשכיחה מעצמו. זהו אדם שלא נתקשר עם נקודת האמת שבקרבו, או עם היסוד האלוהי שבפנימיותו. זהו אדם שחי חיים חיצוניים בלבד. במובן הפסיכולוגי העמוק עקור אדם זה משורש קיומו ושרוי בגלות רוחנית, ואם תמצא לומר – חצוי ומנותק מעצמו, כשבינו לבינו, בין בחינת קיומו החיצוני לבין בחינת הווייתו הפנימית, הניצוץ האלוהי המסותר בקרבו, מתנשאת המחיצה המבדלת של ה"אני".



## 1. אחיזת עיניים :

מלך אחד שהיה חכם גדול עשה סביב לארמונו מחיצות רבות זו לפניו מזו מעשה אחיזת עיניים, הבקיע נהרות בין חומה לחומה שיכן שם דובים ואריות ושאר חיות מבהילות כדי שייראו בני אדם מגשת אליו. ציווה המלך לפזר הון רב בכל שערי החומות. וכרוזים יוצאים, שכל מי שיבוא אל המלך ייתן לו המלך עושר וכבוד. באו רבים מבני המדינה ואמרו להיכנס. יש שבאו אל השער הראשון וראו את כל הדברים המבהילים ונסוגו אחור. ויש מי שנכנס לפניו וקיבל ממון וכשראה לפניו את החומות האיומות חזר לביתו ונהנה מהונו. אבל אוהבו של המלך לא שם לכל אלה, כי לבו בוער לראות את פני המלך. וכשעמד לדלג על החומות והנהרות הבחין שכולם אינם אלא אחיזת עיניים, והנה המלך יושב לפניו על כיסאו ומושיט ידו לקראתו. מתוך "שבחי הבעל שם טוב", מובא בספר: מרטין בובר, אור הגנוז – סיפורי חסידים, הוצאת שוקן

## 2. סכנת העצבות המשתלטת

על פי תורתו של הבעל שם טוב, העצבות היא אויבת מרה של האדם. הסיבה לכך היא משום שאדם השרוי בעצבות אינו מצליח לגייס בקרבו את הכוחות הדרושים כדי להעלות מתוכו את ניצוצות הקדושה והאור. אדם השרוי בעצבות נוטה לוותר ולהתייאש. לכן העצבות שייכת לכוחות השליליים המשתלטים על האדם. כפי שראינו קודם, הדברים החוסמים את האדם מלחבור אל ההווה האלוהית אינם ממשיים, ואינם אלא אחיזת עיניים, הרי שלעצבות אין שום הצדקה של ממש להיתלות בה. העצבות מעודדת פחדים ופיתויים שלמעשה אין בהם ממש. עתה נראה כיצד ה"יצר הרע" משתמש בעצבות.

לפעמים מטעה יצר הרע לאדם ואומר לו שעבר עבירה גדולה אף על פי שאינו אלא חומר בעלמא [רק החמרת יתר במצווה מסוימת], או שאינה עבירה כלל, וכוונתו [של יצר הרע] שיהא האדם בעצבות מכוח זה ויבטל בעצבותו מעבודת הבורא יתברך. וצריך האדם להבין הרמאות הזה, ויאמר להיצר הרע: "איני משגיח [שם לב] על החומר שאתה אומר לי, [מכיוון] שכוונתך [היא] לבטלני מעבודתו יתברך, ושקר אתה דובר". [...]. שזה כוונת היצר הרע לעשות לאדם מורא שמא אינו יוצא בדבר זה [אינו מקיים את המצוות כדרוש], כדי להביא אותו לעצבות, ועצבות היא מידה מגונה ומניעה גדולה לעבודת הבורא יתברך. ואפילו אם נכשל בעבירה חס ושלום, לא ירבה בעצבות, [...] ויחזור לשמוח בהבורא יתברך כיוון שהוא מתחרט בחרטה גמורה ובדעתו שלא ישוב לכסלתו [לטפשותו] בשום פעם. ואפילו כשיודע בודאי שאינו יוצא בדבר אחד מחמת מניעות הרבה [אינו יכול לקיים מצווה משום שיש משהו שמונע ממנו] לא יהיה עָצֵב, ויחשוב שהבורא יתברך בוחן לְבוֹת וְכִלִּיּוֹת [קורא את מחשבות האדם], שהוא יודע שרצונו לעשות מן המובחר, רק שאינו יכול, ויחזק עצמו לשמוח בהבורא יתברך. צוואת הריב"ש והנהגות ישרות, סעיפים מ"ד, מ"ו צוואת הריב"ש

### 3. רבי נחמן מברסלב והתיקון על ידי שמחה

ר' נחמן חי באוקריינה במאה 18. הוא היה מתבודד ביער ומסגף את עצמו ומשוחח ארוכות עם אלוהיו כאילו הוא משיח עם אדם מבוגר ממנו כדי לקבל ממנו אוזן קשבת, חיזוק והשראה. לאט לאט נאספו סביבו תלמידים לשמוע את רעיונותיו. רעיונותיו שאבו מתורתו החסידית של הבעל שם טוב ופיתחו אותם אל שלב נוסף, המחפש לתת מענה לקשיים נפשיים שאדם נתקל בהם, המרפים את ידיו ומייאשים אותו, עד כדי כך שהוא חדל להאמין שיוכל באמת ובתמים להפוך לאדם טוב וראוי.

לב ל יפול האדם בדעתו מחמת ריבוי הפגמים והקלקולים שקילקל על ידי מעשיו ... אם אתה מאמין שיכולין לקלקל – תאמין שיכולין לתקן!

ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ספר תנ"ך, סעיף קיב .

בקטע הבא, ר' נחמן מתייחס לכוחה של השמחה להכריע את מצבו של הדכאון.

מצוה גדולה להיות בשמחה תמיד, ולהתגבר להרחיק העצבות והמרה-שחורה בכל כוחו. וכל החולאת [החולאים] הבאין על האדם, כולם באין רק מקילקול השמחה. [...] והכלל, שצריך להתגבר מאוד בכל הכוחות להיות אך שמח תמיד. כי טבע האדם – למשוך עצמו למרה שחורה ועצבות מחמת פגעי ומקרי הזמן, וכל אדם מלא יסורים. על כן צריך להכריח את עצמו בכוח גדול להיות בשמחה תמיד, ולשמח את עצמו בכל אשר יוכל, ואפילו במילי דשטותא. [בדברים שטותיים]

אף שגם לב נשבר הוא טוב מאוד, עם כל זה הוא רק בזמן מסוים, וראוי לקבוע לו איזה שעה ביום לשבר לבו ולפרש שיחתו לפניו יתברך, ... אבל כל היום כולו צריך להיות בשמחה, כי מלב נשבר בקל [בדרגה קלה] יכולין לבוא למרה-שחורה [דיכאון עמוק], יותר מאשר יכולין ליכשל על ידי שמחה, חס ושלוש, ולבוא לאיזה הוללות, חס ושלוש. כי זה קרוב יותר לבוא מלב נשבר למרה-שחורה. על-כן צריך שיהיה בשמחה תמיד, רק בשעה מיוחדת יהיה לו לב נשבר.

ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ספר תנ"ך, סעיף כד .

במקום אחר מבחין ר' נחמן בין "לב נשבר" לבין "עצבות":

עצבות הוא כמו מי שהוא בכעס וברוגז, כמו שמתרעם ומתלונן עליו יתברך חס ושלוש, על שאינו עושה לו רצונו. אבל לב נשבר הוא כבן המתחטא לפני אביו [המדבר על ליבו של אביו], כתינוק שקובל ובוכה לפני אביו על שנתרחק ממנו [...]

רבי נחמן מברסלב, שיחות הר"ן, הוצאת נקודה טובה

#### 4. חופר הטיט והמרגלית:

"מעשה בעני אחד שהתפרנס עצמו מחפירת טיט למכור. פעם אחת חפר טיט, ומצא במקום שחפר אבן טוב שהיה שוויו הון רב מאוד, ולא ידע שוויו. והלך לאומן [מומחה] שיאמיד אותה בשוויו, וענה לו שאין בזה המדינה שיוכל לשלם שוויו, וצריך ליסע ללונדון לעיר המלוכה. אבל הוא היה עני ולא היה לו כסף ליסע. והלך ומכר כל אשר לו, והלך מבית לבית בשביל הנדבות, עד שהספיק לו ליסע עד הים. ורצה לעלות על הספינה, ולא היה לו והלך להקאפיטאן והראה לו המרגלית.

ולקח אותו תיכף הקאפיטאן על הספינה בכבוד גדול, ואמר לו אתה בטוח גדול. ונתן לו חדר מיוחד ערשטע קלאס [מחלקה ראשונה] ובכל התענוגים כאחד מהנגידים הגדולים. והחדר שלו היה לו חלון לתוך הים, והוא היה תמיד מתעלס ומשמח נפשו עם הדימענט [היהלום], בפרט בעת האכילה, שעל ידי השמחה והרחבת הלב טוב ורפואה שיתעכל המאכל בנקל.

ופעם אחת ישב לאכול והדימענט היה מונח על השולחן להתעלס בו וישן. בינתיים בא המשרת ולקח המפה והפירורים ולא ידע מהדימענט והשליך הכל לים. וכשהקיץ מהשינה והבין כל זה היה לו לצער גדול, כמעט שיצא מהדעת ומה יעשה, והקאפיטן הוא גזלן שיהרוג אותו בעד מחיר נסיעת הספינה. על כן עשה את עצמו שמח כאילו לא ידע. ודרך הקאפיטאן היה בכל יום לדבר אתו איזה שעות, וכן בא ביום הזה והוא עשה את עצמו שמח עד שלא הכיר בו שום שינוי. ואמר לו הקאפיטאן, הלא אני יודע שאתה חכם וישר לב, ואני רוצה לקנות הרבה תבואה למכור בלונדון, ואוכל להרויח הרבה, ואני ירא שלא יאמרו שאני גונב מאוצר המלך. על כן יהיה הקניין על שמך, ואני אשלם לך במיטב. והוטב בעיניו ועשו כן. תכף כשבאו ללונדון, מת הקפיטאן ונשאר הכל אצל זה האיש, והיה כפל כפלים מהשויון [מהשווי] של הדימענט.

וסיים רבינו ז"ל שהדימענט לא היה שלו, והא ראייה שנאבד ממנו. התבואה היה שלו, והא ראייה שנשאר אצלו. און וואס ער איז גקומען צו זיין זאך איז נאר וויל ער האט זיך דער האלטין [וכל מה שהגיע לעניינו, הוא רק כי החזיק מעמד]

ר' נחמן מברסלב, "סיפורים נפלאים" סיפור ב'

## פרק שביעי: תשובות הגותיות לשאלת הסבל בעידן המודרני

במאה ה-20 שאלת הרע והסבל האנושי התעוררה שוב בכל מוראה בשתי מלחמות העולם ובשואת היהודים האיומה שהתחוללה באירופה. לסבל אינסופי זה התווספה אכזבה עצומה מהמין האנושי. באירופה צמחו רעיונות הקדמה, המודרניזם וההומניזם שהיה להם ביטוי בחוק, בתרבות, באמנות ובגיוס המחקר המדעי למען רווחת המין האנושי. הייתה תקווה שהעולם מתקדם לכיוון טוב יותר לכולם. אך במקביל התחזקו המגמות ההפוכות שהצמיחו שנאה ואלים ללא גבול.

ההוגים השונים היו צריכים למצוא מקום להצדיק את האירועים השונים בהיסטוריה האנושית מבעד לגבול הציניות האנושית. הם ידעו כי בני האדם נוטים לאכזב ולפעול בדרך הרעה. יחד עם זאת, הם ביקשו למצוא מקום לחיים חיוניים חיוביים בעולם שהוא רחוק מלהיות חיוני או חיובי לאנשים החיים בו.

### 1. ישעיהו ליבוביץ:

#### אמונה בה' מול אמונה בעזרת ה'

וכאן לא אוכל להימנע מלספר על איש בעל רמה אינטלקטואלית ומוסרית גבוהה בקרבנו, שהוא גם מעורה בעולמה של היהדות, והוא אמר שלאחר אושוויץ אבדה לו האמונה באלהים. תגובתי על כך היא: מעולם לא האמנתי בה' אלא בעזרת ה', ואמונה זו איכזבה – ה' לא עזר.

אולם המאמין בה' אינו קושר אמונה זו בעזרת ה' ואינו מצפה לעזרת ה' דווקא. הוא מאמין בה' מבחינת אלהותו, לא מבחינת הפונקציות [התפקידים] שהוא מייחס לו לגבי האדם.

[...] ואכן, יש שני סוגים של יראת אלהים – יש יראת אלהים המכוונת למה שהאדם מצפה או חושש למה שיעשה אלהים לגביו, ויש יראת אלהים שאינה אלא יראת הרוממות: האדם ירא את אלהים מפני אלהותו ולא מבחינת פונקציה [תפקיד] שהוא מייחס לו לגבי האדם.

ישעיהו ליבוביץ, "פרשת לך לך", בתוך: הערות לפרשות השבוע, ירושלים

#### מטרת קיום המצוות היא קיום המצוות ולא מטרה אחרת

מצוות מעשיות כאורח־חיים, כצורה קבועה [...] של קיום האדם, מונעות את הפיכת הדת לאמצעי להשגת מטרה; לרובן של מצוות אלו אין מובן אם לא נתפס אותן כביטוי של עבודת־ה'; רובן של מצוות אלו אינן יעילות ואינן מועילות לאדם משום בחינה הנובעת מצרכי הווא. האדם לא יקבל על עצמו אורח־חיים זה אלא אם יראה את עבודת־ה' כתכלית עצמה, ולא כאמצעי להשגת כל תכלית אחרת [...]. אם מצוות מעשיות הן עבודת ה' ולא שירות לאדם, אין הן צריכות להיות מכוונות או מוכוונות לצרכי האדם. כל הנמקה של המצוות בצרכים אנושיים וכל ביסוסן על צרכים אנושיים – מכל בחינה של מושג הצורך: הכרתית, מוסרית, סוציאלית, לאומית – מרוקנים את המצוות מכל משמעות דתית. כי אם המצוות הן ביטוי להכרה פילוסופית, או אם יש להן תוכן מוסרי, או אם הן תיקון החברה, או אם הן משמרות את האומה הישראלית – הרי המקיים אותן אינו עובד את ה' אלא עובד את עצמו, או את החברה, או את עמו, ועושה שירות טוב לעצמו. על כל פנים, אין הוא עובד את ה', אלא משתמש בתורת ה' להנאתו וכאמצעי לסיפוק צרכיו.

לפיכך [...] הטעם של המצוה הוא עבודת ה'; עבודת ה' – ולא סיפוק צורך או אינטרס אנושי. אילו, למשל, היתה משמעותה של השבת סוציאלית או לאומית – היתה מיותרת לגמרי: למנוחת העובד דואג מזכיר האגודה המקצועית – ולא ירדה שכינה על הרסיני למלא פונקציה זו; לבטחונה של האומה הישראלית ידאגו מדינת ישראל וצה"ל – ולא ירדה שכינה על הרסיני למלא פונקציה של עסקן מדיני או קצין־בטחון. אם אין לשבת משמעות של קדושה – וקדושה הוא מושג שאין לו שום מובן הומאניטארי [של סיוע לאדם] או אנתרופוצנטרי [ממוקד באדם] – אין לה שום משמעות.

כיוצא בו ענין המשמעות המוסרית שאותה מייחסים החילוניים לתורה ולמצוותיה [...].

התורה אינה מכירה צווי מוסר שמקורם בהכרת המציאות הטבעית או בהכרת חובת האדם לאדם אין היא מכירה אלא מצוות. [...] ההלכה [...] אינה סובלת את הקטיגוריה מוסר – ואין צריך לומר שאינה סובלת ביסוס תועלתני, לא מבחינת טובת הפרט ולא מבחינת טובת האומה או החברה וכדו'.

ישעיהו ליבוביץ, "מצוות מעשיות", בתוך: יהדות עם יהודי ומדינת ישראל

... האדם צריך לקבל על עצמו לעבוד את השם ללא תלות במה שמתרחש בהיסטוריה. אמונה הכרוכה בהיסטוריה הריהי "אהבה התלויה בדבר".

[...] בשבילי כאדם יש חשיבות לכך אם אני מצליח בחיי או נכשל בחיי, ובשבילי כיהודי יש חשיבות לכך אם עם ישראל עולה מעלה מעלה או יורד מטה מטה. אבל כל זה אינו משנה מאומה מבחינת מעמדו של אדם – אף של האדם היהודי – לפני אלהים. כשם שהשם איננו מתגלה בטבע, כך איננו מתגלה בהיסטוריה. אילו נתגלה בהיסטוריה, מה היתה הרבותא [הגדולה, החידוש] באמונה בשם? האמונה היא המשבר בתודעתו של האדם, שאיננו מגלה את השם בהיסטוריה, והוא מקבל על עצמו לעבוד את השם אעפ"י שהשם יתברך איננו מתגלה בהיסטוריה, [...] המאמין בשם יתברך חייב לשחרר את עצמו מכל תלות של תודעתו הדתית באירועי ההיסטוריה. השם יתברך איננו פונקציונר [פקיד ממונה על תפקיד מסויים] של החברה האנושית, הוא איננו שוטר התנועה של ההיסטוריה, ולכן לגבי התודעה הדתית אין הבדל בין הצלחות ובין כשלונות בהיסטוריה. כל מאורע היסטורי סתם הוא אינדיפרנטי [אדיש, חסר משמעות] מבחינה דתית [...]. אינני יכול לייחס משמעות דתית לשואה של דורנו, המציגה מה קורה לחסרי ישע כשהם נמצאים בידי רשעי עולם; זהו חלק מאותו מנהג של ההיסטוריה. אין משמעות דתית למלחמת העצמאות שלנו שהיא מלחמה של העם היהודי הנאבק על עצמאותו. מאבק זה הוא כשר, ואף נעלה, אבל אין לו משמעות דתית. בני עמים שונים, בני תרבויות שונות, בני חברות שונות, בני אמונות שונות לחמו ולוחמים למען עצמאותם הלאומית והמדינית; ואנחנו בני ישראל בני אדם נורמליים אנחנו, וגם לנו נמאס אחרי 2000 שנה לחיות בשיעבוד הגויים. אבל אין למאבק זה משמעות דתית, משום שאין בו משום עבודת השם.

ישעיהו ליבוביץ, "המשבר כמהותה של היהדות", בתוך: אמונה, היסטוריה וערכים, ירושלים.

## חלק שני: התמודדות עם הסבל על פי הפילוסופיה הקיומית

### מושג 11 - אקזיסטנציאליזם:

האקזיסטנציאליזם היא תפיסה פילוסופית שהחלה להתפתח בעיקר במחצית השנייה של המאה ה-19 והשפיעה רבות על כל המאה ה-20. לפי תפיסה זו, אין מדע פילוסופי אובייקטיבי, שהוא בלתי תלוי באדם. לדעת האקזיסטנציאליסטים הפילוסופיה אינה מיוסדת על עקרונות כלליים או ראשוניים, אלא על הרקע של הסיטואציה המסוימת שבה נמצא האדם. המחשבה צריכה לבטא את החוויות האישיות ביותר של החושב עצמו. האקזיסטנציאליסטים סבורים כי השכל לא יכול להביא להכרה אמיתית, אלא חוויה יסודית מסוימת. חוויה עמוקה הנובעת מסופיותה של ישות האדם.

בראשית המאה ה-19 כתב הפילוסוף הדני סרן קירקגור ביומנו האישי את הדברים הבאים: "מה שחסר לי בעצם הוא לברר לעצמי מה עלי לעשות. לא מה עלי להכיר.... החשוב הוא למצוא אמת שתהיה אמת עבורי, למצוא את האידאה [רעיון] אשר למענה ארצה לחיות ולמות." ברעיונותיו אלו, הניח קירקגור את היסוד לפילוסופיה האקזיסטנציאלית, הפילוסופיה הקיומית, שהשפיעה רבות על ההגות של מאתיים השנים האחרונות. בניגוד לפילוסופים שהיו לפניו, קירקגור ביקש למצוא "אמת שתהיה אמת עבורי", לא אמת מוחלטת מדעית אלא אמת הנובעת ממצאות הקיום שלו. הוא ביקש לדעת מה עליו לעשות ולא רק מה עליו להכיר. הידיעה הפילוסופית לא סיפקה אותו – הוא חיפש אמת שתוביל אותו למעשים כלשהם. אמת שתשפיע על האופן בו הוא חי את חייו.

### כמה מהרעיונות המרכזיים של האקזיסטנציאליזם:

- א. הקיום קודם למהות – הפילוסופיה האקזיסטנציאלית קובעת שלגבי בני האדם הקיום קודם למהות. זאת אומרת, אין לאדם מהות קבועה, הוא לא נברא כדי למלא תפקיד כלשהו, ולא ניתן להגדיר את מהותו הסופית. האדם הוא יצור דינמי ולא חפץ סטטי. האדם מעצב את עצמו במשך כל חייו ורק הוא עצמו יכול להגדיר את מהותו.
- ב. הבחירה והחירות – מתוך הרעיון "הקיום הקודם למהות" מדגישים הפילוסופים האקזיסטנציאליים את המושגים "בחירה" ו"חירות". לדבריהם אנו לא נולדים עם אישיותנו אלא יוצרים אותה על ידי אינספור בחירות שאנו עושים בחיינו.
- קירקגור, שנחשב להוגה השייך לאקזיסטנציאליזם הדתי, רואה את ההחלטה של האדם להיכנע לסמכות האלוהית כבחירה חופשית של האדם, ובחירה זו היא מעבר למוסר האנושי המקובל.
- ז'אן פול סארטר, השייך לאקזיסטנציאליזם החילוני, טוען שהאדם לא יכול להתחמק מהחירות של קיומו. לדברי הפילוסוף הגרמני פרידריך ניטשה, האדם המודרני יוצר את ערכיו ומעצב את מהותו תוך בחירה בלתי פוסקת בין אפשרויות שונות. תהליך זה של בחירה ועיצוב נורמות וערכים הוא תהליך בעל אחריות כבדה ולטענת סארטר האדם המודרני מנסה להתכחש לתהליך.
- ג. אותנטיות – ההגות הקיומית מניחה שכל אדם מסתתר מאחורי מסכות ומאחורי שקרים חברתיים ואישיים. לטענת הגות זו, מאחורי כל אותן מסכות מסתתר האני האמיתי שלנו. זהו האני האותנטי. מטרת האדם, על-פי האקזיסטנציאליזם, היא לחשוף את הרובד האותנטי באישיות ולחיות על פיו.
- לחיות בהווה אותנטית פירושו של דבר לחיות בלי מסכות, בלי הונאה עצמית, בלי הישענות על קביים דתיים או מדעיים. האדם האותנטי יהפוך למה שבחר להיות ללא תלות בציפיותיהם של האחרים ממנו.

פילוסופים אקזיסטנציאליסטים עיקריים:  
למעלה- פיודור דוסטויבסקי, סרן קירקגור  
למטה- ז'אן פול סארטר, פרידריך ניטשה



## 2. יוסף דב הלוי סלוביצ'יק, גורל מול ייעוד – פרק מתוך המאמר "קול דודי דופק":

### א. הקדמה:

|    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
|----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 5  | <p>אחת החידות הסתומות שהיהדות התלבטה בהן משחר קיומה הוא ענין הסבל בעולם. [...]</p> <p>מדוע ולמה יבואו ייסורים על האדם? מדוע ולמה יסבול הצדיק ויצליח הרשע? [...] התחבטו בה הנביאים וחכמי ישראל במשך כל הדורות: חבקוק הנביא תבע עלבון הצדק, ירמיהו, דוד בתהילותיו וקוהלת ישבו על מדוכה [בעיה] זו. ספר איוב כולו מוקדש לתמיחה, עתיקת ימים וטעונת סוד, שעדיין היא מרחפת בעולמנו ותובעת את פיענוחה: מדוע נותן הקב"ה רשות לרע להשתלט ביצור [בבריאה, בעולם]?</p>          |
| 10 | <p>היהדות, בשאיפתה לחוף מבטחים בעולם שסוע ומבותר עלידי ייסוריקים, ובבקשה מענה לחידת פלאים של הסבל השולט – למראית-עין – שלטון בלי מצרים [ללא גבול], הגיעה לידי ניסוח חדש והגדרה חדשה בנוגע לבעיה זו [בעיית הסבל בעולם], שיש בהם מן ההרחבה וההעמקה גם יחד.</p> <p>העמדת שאלת הסבל, טוענת היהדות, אפשרית היא בשני דימנסיות [ממדים] נפרדות: גורל ויעוד. היהדות הבחינה תמיד בין קיום גורלי לקיום יעודי, בין ה"אני" ל"אני" בן-היעוד. בהבחנה זו צפונה תורת הסבל שלנו.</p> |

### ב. קיום גורלי

|    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 20 | <p>קיום גורלי – כיצד? זהו קיום מאונס [מתוך הכרח], בבחינת "על כורחך אתה חי". קיום עובדתי, שלוב בשרשרת חוקיות מיכנית, נטולת-משמעות, כיוון ותכלית, ומשועבד לכוחות סביבה אליה נדחף היחיד. ... דמות או בייקט [חפץ] לה"אני" הגורלי. כאובייקט הוא מופיע כעשוי ולא כעושה. עשוי הוא עלידי התנגשותו הסבילית [הפסיבית] עם החוץ האובייקטיבי כחפץ לעומת חפץ. ישותו נבובה [ריקה], נעדרת פנימיות, עצמיות ועצמאות.</p> <p>על רקע זה צפה ועולה חווית הרע בכל מוראה.</p> <p>שני שלבים לחוויה זו בישות הגורלית:</p>                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 25 | <p>לכתחילה, האדם-אובייקט, אסור [כבול] בשלשלאות של קיום בעל כורחו, עומד נבוכ ומבולבל אל מול המסתורין הגדול ששמו סבל. הגורל מתעלל בו; הוויתו טרופה ושסועה ... ומכחישה את ערכה וחשיבותה. מגור הכליון [פחד המוות] תוקף עליו ומפרך [מענה] את גופו וגם את נשמתו. תועה הסובל בחללה של תבל [הסובל אבוד בעולם]. ...</p> <p>ייסוריו משוללים כל גוון בהיר ומופיעים ככוחות שטניים. ...</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
| 30 | <p>בשלב זה של מבוכה ואילמות, טמטום הלב, ובלבול-המוח, אין האדם שואל כלל לסיבת הרע ומהותו. הוא סובל בדממה ונאנק ביגונו שהשתיק את התלונה וכבש את השאלה והחקירה. אחרי ההזדעזעות הפסיכית [הנפשית] של הסובל, כתגובה ראשונית לסבל, באה הסקרנות האינטלקטואלית החותרת להבנת הקיום ולחיזוק בטיחותו ובטחונו של האדם. בשלב זה מתחיל האדם להתבונן בסבל ולהקשות קושיות חמורות. מתחקה [מחפש] הוא אחר היסודות השכליים של הסבל והרוע ומשתדל למצוא את השלווה וההרמוניה בין החיוב והשלילה ולהסיר את המתחות בין [...] הטוב ו... הרע שבהוויה [במצאות]. מתוך השאלה והקושיה, הפתרון והתירוץ, הוא בא לידי ניסוח מטפיסיקה [הסבר פילוסופי מופשט] של הרע, שעל ידה מתפשר הוא עם אותו הרע ומנסה לחפות עליו. משתמש הסובל בכוח ההפשטה השכלית ... עד כדי אשלייה עצמית – כפירה במציאות הרע בעולם.</p> |
| 35 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |  |           |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|-----------|
| <p>היהדות, עם גישתה הריאליסטית [מציאותית] לאדם ולמעמדו בתוך המציאות, הבינה כי הרע לא ניתן לטשטוש ולחיפוי, וכי כל ניסיון להפחית ערכם של הניגוד והפילוג שבקיום לא יביא את האדם לידי מנוחת־נפש. [...]</p>                                                                                                                                                                                                                                                         |  | <p>40</p> |
| <p>הרע הוא עובדה שאין להכחישה. ישנו רע: ישנו סבל, וישנם ייסורי־שאל ותופת בעולם. מי שרוצה להטעות את עצמו על־ידי היסח־הדעת מן הקרע שבהווה ועל־ידי רומנטיזציה [תיאור מושלם והרמוני] של חייה־האדם, אינו אלא שוטה והוזה הזיות. אי־אפשר להתגבר על מפלצת הרע במחשבה פילוסופית־ספקולטיבית [הבוחנת כל רעיון ומעלה השערות]. לכן הכריעה היהדות, כי האדם, השקוע במעמקי גורליות קפואה, לשווא יבקש את פתרון בעיית הרע בתוך מסגרת המחשבה הספקולטיבית, כי לעולם לא ימצאנו.</p> |  | <p>45</p> |

ג. הסתירה שבין האמונה בעולם הטוב לחווית הסבל האישי

ד. קיום ייעודי

תעודתו [ייעודו] של האדם בעולמו, על פי היהדות, הוא להפוך גורל ליעוד ; קיום מופעל ומושפע לקיום פועל ומשפיע ; קיום מתוך אונס [הכרח], מבוכה ואילמות – לקיום מלא רצון, מעוף ויזמה.

ברכתו של הקב"ה ליציר כפיו [לאדם, בפרק א' בבראשית] ממצה את כל תפקידו : "פרו ורבו ומלאו את

|  |                                                                                                                                                                                                 |
|--|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|  | <p>הארץ וכבשוה". כָּבְשׁוּ את הסביבה .... אם לא תמשלו בה, היא תשעבד אתכם.<br/>היעוד מעניק לו לאדם עמדה חדשה בעולמו של הקב"ה; הוא נותן לו כתר מלכות, והאדם הופך שותפו של הקב"ה במעשה בראשית.</p> |
|--|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

#### ה. יחסו של האדם הייעודי לרע בעולם ולסבל בחייו

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|-----|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 75  | <p>כאמור למעלה, בקיומו הייעודי של האדם בוקעת ועולה זיקה מקורית אל בעיית הרע. כל זמן שהתלבט [האדם] בקיומו הגורלי, יחסו אל הרע התבטא רק בגישה פילוסופית-עיונית. כיצור סביל לא היה בכוחו להיאבק עם הרע לשם צמצומו או ניצולו לתכלית מרוממה [גבוהה]. נטול יכולת הוא יליד-הגורל להכריע שום דבר בתחום קיומו. [...] חיינו מוטבעים בחותם החוץ.</p>                                                                                                                         |
| 80  | <p>לפיכך מזדקק הוא לרע מבחינה בלתי-שימושית ומתפלסף עליו מנקודת-מבט ספקולטיבית. הוא רוצה לכפור במציאות הרע וליצור השקפה הרמוניסטית [שלמה, מאוזנת]. סופו של ניסיון כזה הוא מפח-נפש. הרע לועג לשבוי-הגורל ולחלום הפלאים שלו על מציאות שכולה טובה ונאה.</p>                                                                                                                                                                                                           |
| 85  | <p>אולם ברשות היעוד, האדם מכיר את המציאות כמו שהיא ואינו תאב [רוצה] להשתמש בתיאורים הרמוניים כדי להסתיר את הרע ולהעלימו מן העין. בן-היעוד הוא ריאליסטון [בעל תפיסה מציאותית] ביותר ואינו נרתע מפני התייצבות פנים בפנים מול הרע. גישתו הלכית-מוסרית היא, ונטולה היא כל נימה מטפיסטית-ספקולטיבית.</p>                                                                                                                                                               |
| 90  | <p>כשבן-היעוד סובל, הוא אומר בלבו: "ישנו רע ואני אינני מכחיש אותו ואינני מחפה עליו בפלפוליסרק; הנני מעוניין בו מבחינה הלכתית, כאדם הרוצה לדעת את המעשה אשר יעשה; אני שואל שאלה פשוטה: מה יעשה הסובל וחי בסבל?".</p>                                                                                                                                                                                                                                               |
| 95  | <p>במישור זה, נקודת-הכובד נעתקת מבחינת הסיבתיות והתכליתיות [הסיבה של הרע והמטרה שלו]... לאספקט המעשי. שאלת-השאלות היא: "מה מחייבים הייסורים את האדם?", ואת שאלה זו חיבבה היהדות והעמידה אותה בטיבור [מרכז] עולם מחשבתה. ההלכה מעוניינת בה [בשאלה זו] כבשאר בעיות איסור והיתר, חיוב ופטור. אין אנו תוהים על דרכי הקב"ה המופלאות, אלא על דרך האדם אשר בה ילך כשהסבל קופץ עליו. [...] איך יתנהג האדם בעת צרה? [...]</p>                                              |
| 100 | <p>התשובה ההלכתית לשאלה זו פשוטה מאד: הייסורים באים כדי לרומם את האדם, לטהר את רוחו ולקדשו, לנקות את מחשבתו ולצרפה [לזקק, לטהר] מכל פסולת-השטחיות וסייגיהגסות [פסולת]; לעדן את נפשו ולהרחיב את אופק חיו. כללו של דבר: הייסורים – תפקידם לתקן את הפגום באישיותו של האדם.</p>                                                                                                                                                                                       |
| 105 | <p>ההלכה מלמדת אותנו, כי עוון פלילי הוא בידי בעלי-הייסורים להרשות את מכאוביו ללכת לאיבוד ולהישאר ללא-משמעות ומטרה. הסבל מופיע בעולם כדי לתרום דבר-מה לאדם, כדי לכפר עליו, כדי לגאול אותו מן הזוהמה, מן גסות-הרוח ושפלות-הנפש. מתוכו צריך הסובל לעלות מזוקק ומצורף, טהור ונקי. "עֵת-צָרָה הִיא לְיַעֲקֹב וּמִמָּנָה יִנָּשֵׂא" (ירמיהו ל' 7) – כלומר, מתוך הצרה עצמה יושע תשועת עולמים. ... מתוך השלילה צומח החיוב.... ומתוך הכחשת הקיום מתגלה קיום חדש. [...]</p> |
|     | <p>הסבל מחייב את האדם לשוב בתשובה שלמה אל האלוהים. הצרה נועדה לעורר אותנו לתשובה, ומהי התשובה אם לא התחדשותו וגאולתו העילאית של האדם?</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|     | <p>אוי ואבוי לו לאדם אם הייסורים לא הביאוהו לידי משבר רוחני, ונשמתו נשארה קפואה ונעדרת סליחה! אוי ואבוי לו לסובל אם אין נפשו מתחממת בלהט הייסורים.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |

### 3. ברית גורל וברית ייעוד, ברית מצרים וברית סיני

סולובייצ'יק הרחיב את דבריו מהאדם הפרטי אל כל העם. בהמשך המאמר הוא מבחין בין

שתי תפיסות לאומיות: ברית גורל ומולה ברית ייעוד.

ברית הגורל היא תפיסת שייכות שמקורה בפחד, והפרטים מחויבים על ידי גורם חיצוני להשתייך לעם. כפי שהנאצים הגדירו כיהודים גם אנשים שלא הגדירו את עצמם כיהודים. זוהי ברית הגורל הכפויה על העם. יש לברית זו גם צדדים חיוביים, כגון אמפתיה, ערבות הדדית וצדקה, אך כולם נובעים מתחושת הפחד ומתוך הגדרה חיצונית.

#### ברית גורל

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
|-----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 120 | ברית-גורל – מהי? הגורל מציין בחייהאומה, כמו בחייהיחיד, קיום מאונס. כורח מוזר מלכד את הפרטים לכלל אחד. היחיד כפוף ומשועבד בעל כרחו למציאות הלאומית-הגורלית, ואי אפשר לו להשתמט ממנה ולהיבלע במציאות אחרת חוצה לה.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| 125 | [...] תודעת שיתוף-גורל מופיעה כתודעת שיתוף-מאורעות. כולנו שרויים בתחום גורל אחיד המקשר את כל שכבות העם על כל חלקיו ושבתיו ואיננו מפלה בין מעמד למעמד ובין איש לרעהו. אין הגורל מבדיל בין משפחת אצילים לזרע פשוטי-עם, בין עשיר לעני, בין נסיך לבוש-ארגמן לאביון המחזר על הפתחים, בין אדוק [דתני] למתבולל. אף אם משתמשים אנו בבבל של לשונות, אף כי תושבי ארצות נפרדות אנו, אף אם שונים אנו במראנו – האחד קטן-קומה ושחור-צבע והשני רס-קומה וצהוב-שער – אף אם חיים אנו במערכות כלכליות שונות ובתנאיקים בלתי-שווים – האחד דר בארמון-מלכים והשני – במערה עלובה – גורל כולנו אחד הוא. כשמכים את היהודי במערה, מצב בטחונו של היהודי העומד בחצרות מלכים נפגע. "אֵלֶּיךָ מִי בְּנֶפֶשׁ לְהַמְלִיךְ בֵּית־הַמֶּלֶךְ מִכָּל־הַיְּהוּדִים" (מגילת אסתר ד', 13). |
| 130 | אסתר המלכה לבושה מלכות ומרדכי היהודי לבוש-שק נמצאים במלכות אחידה של המאורע ההיסטורי. "חברים כל ישראל" – כולנו נרדפים על צוואר או כולנו נושעים תשועת עולמים.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |

#### ברית ייעוד

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|-----|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 135 | ברית-ייעוד – מהי? היעוד מציין בחיי האומה – כמו בחיי היחיד – קיום מדעת שהאומה בחרה בו ברצונה החפשי ושבזו היא מוצאת את הריאליזציה [ההגשמה] המלאה של הווייתה ההיסטורית. במקום קיום כחווית-עובדה בלתי-נתונה לשינוי שהאומה נדחקה לתוכו, מופיע הקיום כחווית-פעולה בעלת ממדים תכליתיים, רפוף יתנועה, עלייה, שאיפה ומימוש. [מצופים, או נמצאים על מצע, של תנועה, עלייה, שאיפה ומימוש] האומה מעורה בתוך היעוד בקָּשׁל כיסופיה לקיום משוכלל מלא-ענין וכיוון. |
|-----|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

#### מחנה ועדה

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 140 | כדי להסביר את ההבדל בין עס-גורל לגוי-יעוד כדאי הוא הדבר שנעמוד על ניגוד אחר והוא הניגוד בין מחנה לעדה. התורה השתמשה בשני המונחים גם יחד ביחס לישראל. [...]                                                                                                                                 |
| 145 | מחנה ועדה מהווים שתי תופעות סוציולוגיות שונות, שני קבוצים נפרדים שאין ביניהם שום השתתפות וייניקה הדדית. מחנה נוצר מתוך השאיפה להגנה ומתפרנס מרגש הפחד. ועדה נוצרת מתוך געגועים להתגשמות אידיאה מוסרית נהדרה ומתפרנסת מרגש האהבה. במחנה שולט הגורל שלטון בלי-מצרים, ובעדה שולט היעוד. [...] |

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
|-----|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 150 | <p>פתאום את עדרי צאן ובקר, [...] הפחד מוצא לו את ביטויו האינסטינקטיבי־מכני בבקשת־מחסה בקיבוץ הפרטים. סוד התלכדות הפרטים בשעת־סכנה למחנה אחד גלוי וידוע לאינסטינקט האנימלי [החייתי]. גם בעולמו של האדם אין המחנה נוצר אלא מתוך הפחד. כשקיום גורלי הכרחי מבעית [מפחיד פחד אימים] את בני האדם, אז היחיד תופס את אפיסת־כחו ומתחבר עם הזולת לשם הגנה והתגברות על השונא. ארגון המחנה הוא תכסיס מלחמתי. צא ולמד מה אמרה תורה: "כִּי־תֵצֵא מִחֶנֶּה עַל־אֹיְבֶיךָ". נולד הוא ממגור [מפחד] הכליון והאבדון, מן הפחד שהגורל מהלך עליו. מתוך המחנה בוקע ועולה העם. לכתחילה היו בני־ישראל במצרים מחנה; כשנשתחררו על ידי הקב"ה עלו לדרגת עם.</p> |
| 155 | <p>ברם [אבל], העדה קובעת ברכה לעצמה במלכות האדם ורוחו הכביר. העדה היא יצירתו הטיפוסית של האדם, שתפארת אישיותו חופפת עליו. אין העדה נוצרת בעטיים של גורמים שליליים, בשל פחד־הגורל הרודף אחרי האדם המרגיש את מִסכנותו ורפיון־כחו, – אלא עקב דוחפים חיוביים. בסיס העדה הוא היעוד. עדה זוהי קבוץ יחידים בעלי עבר אחד, בעלי עתיד כללי, בעלי שאיפות משותפות, בעלי כמיהות זהות לעולם שכולו טוב וכולו נאה, בעלי יעוד יחודי ואחדותי. תחילתה של העדה תחובה במסורת־אבות וירושתי־עם, בדמדומי השחר שלה, וסופה מושרש בחזון אחרית הימים משותף. בני העדה הם עדים ועל</p>                                                                           |
| 160 | <p>מה המה מעידים, אם לא על מאורעות שעברו ועל עתיד־פלא שעדיין לא בא! [...] עדה היא גוי קדוש שאינו מפחד את הגורל ושאיננו חי בעל־כרחו. מאמין הוא ביעודו וברצונו הטוב הוא מקדש את עצמו לגישומו [להגשמתו]. על קיום עם שנולד מן המחנה נכרתה ברית־מצרים, ועל קיום גוי קדוש נכרתה ברית בסיני.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |

| החיים שיש לך / יונה וולך                                                |                       |
|-------------------------------------------------------------------------|-----------------------|
| החיים שיש לך                                                            | התחל מהתחלה           |
| הם החיים שחיית                                                          | הבט על חייך           |
| הבט אחורה בהבנה                                                         | כעל שיעור רע          |
| מצא את נקודת הבראשית                                                    | על מה שהיה            |
| הבריאה                                                                  | כעל עונש              |
| ברא את עצמך                                                             | הרחקה                 |
| זה העולם הטוב ביותר                                                     | עמידה בפניה           |
| היחיד שתוכל לברוא                                                       | נוקאאוט בסיבוב הראשון |
| כל זה מצוי בתוכך                                                        | תקן                   |
| גלה אותו                                                                | כאחד שהבריא           |
|                                                                         | כאחד שחלה.            |
| יונה וולך, 'החיים שיש לך', מתוך: מופע, הרצאת הקיבוץ המאוחד 1985. עמ' 32 |                       |

### **פרק שמיני : תגובות הגותיות לשואה**

השואה לא הייתה דומה לאף אירוע אחר בתולדות האנושות. באופן טבעי קיומה של הזוועה העלה שאלות רבות. חלקן דתיות – האם יש בכלל אלוהים? אם הוא קיים, האם הוא מוסרי וטוב? אם הוא טוב, מדוע לא מנע את הכחדתם של שישה מיליוני יהודים בשואה? האם ייתכן שלאֱלוהי ההיסטוריה היה חלק בהחלטה הנוראה להמית עליהם קץ?! ואם כך הוא, אז מאיזו סיבה? מהו החטא הנורא שחטאו היהודים שהביא לענישתם באופן כה אכזר? וכו' וכו'.....

אמנם כבר במקרא מופיעות שאלות וטענות על הצדק האלוהי, אולם בפעם הזאת עלו השאלות הנוקבות מתוך ההרגשה הקשה שקיננה בלב יהודים כי שואת היהודים חרגה מקווי המתאר ההיסטוריים שהמסורת היהודית התוותה.

התמודדותם של סופרים, של הוגים, של נספים ושל ניצולים עם אירועי השואה ועם הספקות והשאלות שהיא העלתה הולידה מגוון דעות חלוקות על אלוהים ועל טבע האדם. בראייה כוללת יותר אפשר לומר שהקשת הרחבה של התגובות לשואה היא גם ביטוי למגוון הרחב של הזרמים ושל השקפות העולם בקרב היהדות בעת החדשה.

#### **1. תפיסת העולם החרדית אל מול השואה, אליעזר שביד, בין חורבן לישיעה**

בתגובות האידיאולוגיות התיאולוגיות על השואה, תתבלט קודם כל ההנחה היסודית המאחדת מבחינת התוכן: הקביעה היסודית, החד משמעית, הפשוטה והנחרצת, שהשואה הייתה "גזירה מן השמים". כלומר – החלטה אלוהית ומעורבות אלוהית ישירה בביצועה.

[...] לפי הדעה החרדית, מעשים מתוכננים ומכוונים כל כך, בהיקף כזה ובעוצמה כזאת, אינם יכולים להתפרש כיוזמה אנושית גרידא. יותר מכך: כל ניסיון שלא לייחס מאורעות כאלה להתערבות אלוהית ישירה נחשב לכפירה באמונה המעמידה את הדתיות המסורתית על בסיס ההשגחה האלוהית הכללית בהיסטוריה האנושית, ועל בסיס ההשגחה המיוחדת לעם ישראל וליחידיו.

אפשר, כמובן, לנסות לבאר או לתרץ באופנים שונים, אפילו מנוגדים זה לזה, את ההחלטה האלוהית, אולם עצם קבלת ההנחה שהשואה היא גזרה אלוהית משותפת לכל עמדה דתית חרדית. מובן מאליה שבכך אין התודעה הדתית החרדית מרשה המעטה מחומרת אחריותם של רשעי האומות לפשע שביצעו וגם לא מחומרת הפשע עצמו. מנקודת הראות החרדית ברור כי הפשע מבטא לא רק שנאת ישראל, אלא גם – ובעיקר – כפירה זדונית באלוהים והתמרדות זדונית נגד תורתו ונגד מנהיגותו בהיסטוריה. [...] יש להדגיש כי מנקודת הראות החרדית הבסיסית, אין שום סתירה, ואפילו לא ניגוד שיטתי, בין הבנת השואה כהחלטה אלוהית, שהתבצעה על ידי התערבות ישירה בהיסטוריה, לבין הבנתה כפשע החמור מכל הפשעים נגד עם ישראל, תורתו ואלוהיו.

אותם מעשים, שמבחינת האלוהים הם בגדר צדק ודין מוחלטים, גם אם שכל אנושי אינו מסוגל להבין את הגיונם, מבחינת העמים המבצעים אותם הם פשעים מוחלטים: העובדה שהיתה גזרה אלוהית אינה פוטרת את הנאצים ואת עוזריהם מן האחריות המלאה לכל מה שיזמו, החליטו, תכננו וביצעו בעצמם, ובחירתם מעידה על טבעם. [...] בגזרתו יסר אלוהים את עמו ואישר בכך את מחויבותו לברית. תוך כדי כך הוא גם הניח לגויים המורדים נגדו לגלות את מהותם הנפשית ולהביא את רשעותם לידי מיצוי מוחלט.

## 2. איך מחזיק העולם מעמד, קלונימוס קלמיש שפירא:

...וכששומעים את קול צעקת העינויים של הגדולים והקטנים שצועקים לאמור ראטע"וועט, ראטע"וועט [הצילו, הצילו] [...] ובאמת פלא היא איך העולם עומד אחר כ"כ הרבה צעקות כאלו, בעשרה הרוני מלכות נאמר שצעקו המלאכים זו תורה וזו שכרה ענתה בת קול משמים - אם אשמע קול אחר אהפוך את העולם למים. ועתה ילדים תמימים מלאכים טהורים אף גדולים קדושי ישראל, הנהרגים ונשחטים רק בשביל שהם ישראל, שהם יותר גדולים מן מלאכים, ממלאים את כל הלל העולם צעקות אלו, ואין העולם נהפך למים רק עומד על עומדו כאילו לא נגע לו הדבר חס ושלו.

### הצינות והשואה – הרב טייטלבוים

## 3. רקע: "שלושת השבועות" תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף קיא עמוד א'

רבי יוסי ברבי חנינא, שאמר: ג' השבועות הללו למה?  
אחת שלא יעלו ישראל בחומה [פירוש רש"י: יחד ביד חזקה],  
ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם,  
ואחת שהשביע הקב"ה את האומות שלא ישתעבדו בהם בישראל יותר מדאי...  
אמר רבי אלעזר, אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: אם אתם מקיימין את השבועה – מוטב,  
ואם לאו – אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאיילות השדה.

### מושג 12 - שלוש השבועות:

בתלמוד הבבלי, החכמים דנו על הגלות שישראל יצאו אליה לאחר מרד בר כוכבא (135 לספירה). בדיון הרחב מוזכרים "שלושת השבועות" אותם האל השביעה את עם ישראל כאשר הם יוצאים לגלות.  
"אחת שלא יעלו ישראל בחומה" - השבועה הראשונה מדברת על כך שיש איסור על עם ישראל לעלות לארץ ישראל יחדיו כאומה לפני בואו של המשיח.  
"ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם" - השבועה השנייה, משביעה את עם ישראל שיקבלו את שלטון הגויים עליהם בזמן הגלות. אסור ליהודים לדרוש לעצמם את השלטון ואסור למרוד בהם כמו במרד הגדול ובמרד בר כוכבא.  
"ואחת שהשביע הקב"ה את האומות שלא ישתעבדו בהם בישראל יותר מדאי..." - השבועה השלישית משביעה את עם ישראל שלא לקבל את חוקות הגויים עליהם. כלומר, אסור לעם ישראל לאמץ את דרך ההתנהגות של הגויים, אם זה באמונה שלהם ואם זה בצורת החיים שלהם. על יהודים לשמור על הפרדה ביניהם ובין הגויים.  
"אמר רבי אלעזר, אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: אם אתם מקיימין את השבועה – מוטב,  
ואם לאו – אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאיילות השדה" - אם עם ישראל לא ישמור על אותן השבועות, האל יתיר את בשר עם ישראל כמו איילות השדה. על עם ישראל לשמור על השבועות עד הגאולה ובואו של המשיח.

## 4. משה טייטלבוים, ויואל משה:

והנה מלפנים בישראל, בכל הדורות כשהגיעה עת צרה ליעקב חקרו ודרשו מה זה ועל מה זה, איזה עון גרם להביא לידי כך לשים לב לתקן ולשוב אל השם יתברך[...] ועכשיו בדורנו אין צריכין לחפש ולבקש במטמונים את העוון שהביא עלינו את הצרה הזאת. כי הוא גלוי ומפורש בדברי חז"ל שהגידו לנו זאת בפירוש, ... שעל ידי העבירה על השבועות שלא לעלות בחומה חס וחלילה, אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאיילות השדה, ובעוונותינו ושלא ידחקו את הקץ והאפיקורסים הרבים כן היה, המינים עשו כל מיני השתדלות לעבור על השבועות הללו, לעלות בחומה וליקח מעצמם ממשלה וחירות קודם הזמן, שזהו דחיקת הקץ, והמשיכו ליבות רוב בני ישראל לרעיון הטמא הזה [...]  
ואין תימה מה שהיה החרון האף הגדול הזה ויצא קצף מלפני ה.

## 5. רבי יששכר שלמה טייכטהאל, מתוך: "אם הבנים שמחה"

[...] עוד מלפני שמונים שנים התעוררה רוח הקודש [בסוף המאה ה-19 החלה ההתארגנות הציונית שטייכטל רואה בה רוח הקודש] .... בקרב מנהיגי הדור לשוב לחיק אמנו ושלא [לשוב לארץ ישראל ולא להישאר בגולה] וליתן כוחותינו ודמינו לחבק עוד חיק נוכרייה וממונינו לארצנו הקדושה ולהרימה מעפרה לכוננה ולשכללה ולהרים קרן מלכותנו [...]. לעורר את אחינו בני ישראל לקנות את אדמת ארץ ישראל מידי הישמעאלים [ערבים] והיתה אז שעת הכושר שהסולטאן התורכי, [השליט בא"י עד 1917] היה רוצה למכור את ארץ ישראל ועבר הירדן וסוריא בחצי חנם... אך בעוונותינו הרבים לא מצאו דבריו לאוזן קושבת ודבריו היו פורחים באויר ולא מצאו מקום להניח בלבות אחינו בני ישראל.

כי החרדים אחזו בפלך השתיקה והדומייה ובמידת "שב ואל תעשה עדיף", כנודע ממידתם בזה מאז. והקיצונים החופשיים [החילוניים] נשחדו מהתקופה החדשה שנתנה חירות בעולם ... וחשבו למצוא מנוח פה בארצות הגולה אחר שהשתוו בזכות הארץ כאחד מאזרחיה [החילוניים] סמכו על שוויון הזכויות שקיבלו בארצות אירופה ובחרו להשתקע בארצותיהם] ... והניחו לאמנו הקדושה להתגולל בעפרה ובחורבותיה. [...]

ואילו היו החרדים נתנו ידם לעוסקים בזה המפעל הקדוש [הציונות] לפני שישים, חמישים או ארבעים שנה, והיו מלהיבים את לבות בני ישראל להשתתף בזה, אז כמה היה מרחיב לנו בארץ וכמה אלפים מבני ישראל היו מתיישבים שמה והיו נצלים ממוות לחיים.

אבל כעת שהתנגדו לזה, ולא די בהתנגדותם לחוד, עוד גרמו להעלות איזה שנאה בליבות הפשוטים מן החרדים לעסק בנין הארץ, עד שאם אחד פותח פיו לדבר ולהתלהב עצמו לבניין ארצנו הוא משוקץ [מאוס] ומתו עב בעיניהם והכל גוערין בו: "אתה ציוניסט וְשִׁקָץ ומתועב" וגרמו בזה באמת מיאוס ושיקוץ לארץ חמדה. [...]. והגענו למה שהגענו היום שבבית ישראל ראינו שערוריה על שערוריה, ובכיה על בכיה, וכל זה מפני שמאסנו בארץ חמדה.



6. האנס יונס, מושג האלוהים אחרי אושוויץ :

קטע מתוך : האנס יונס, מושג האלוהים אחרי אושוויץ ומאמרים נוספים, תרגום מגרמנית : דנית דותן, הוצאת רסלינג , תל אביב.

| מושג האלוהים אחרי אושוויץ                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <p>...אלוהים הניח לזה לקרות. איזה מין אל יכול היה להניח לזה לקרות?<br/>         ...אפילו עבור המאמינים, "אושוויץ" מציבה את מושג האל בכללותו בסימן שאלה. כפי שניסיתי להראות, אושוויץ מוסיפה למעשה להתנסות ההיסטורית היהודית יסוד שלא היה שם מעולם קודם לכן, יסוד שאין אפשרות לעבד באמצעות הקטגוריות התיאולוגיות הישנות. אך מי שאינו רוצה פשוט להרפות ממושג האל – ואפילו לפילוסוף יש זכות לא לרצות בכך – חייב, כדי לא להיאלץ לזנוח אותו, לחשוב אותו מחדש ולחפש תשובה חדשה לבעיית איוב הישנה. ...אם כך : איזה מין אל יכול היה להניח לזה לקרות?</p>                                                                                                              | 5  |
| <p>... בתחילה, מסיבה לא ידועה, החליט יסוד ההווה האלוהי למסור את עצמו ביד המקרה, בידן של התעוזה והרבגוניות האינוסופית של ההתהוות. ... מכיוון שנכנסה האלוהות להרפתקת החלל והזמן, לא חסה על שום דבר מעצמה. שום חלק ממנה לא נותר בלתי מעורער וחסין ...<br/>         על מנת שהעולם יתקיים, ויתר אלוהים על הווייתו שלו. הוא פשט את אלוהותו בכדי לשוב ולקבלה ...[עם] הזמן, [התנסות שלא ניתן היה לחזות מראש</p>                                                                                                                                                                                                                                                      | 10 |
| <p>... [אלוהים] ויתר על עצמו לטובת העולם.<br/>         ... ראשית הדבר הברור מכול : דיברתי על אל <b>סובל</b> – מה שנראה במבט ראשון כעומד בסתירה לדימוי התנכ"י של ההוד האלוהי.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             | 15 |
| <p>... מובן זה הנו שהיחס בין אלוהים לעולם <b>מרגע הבריאה והלאה</b>, לבטח מרגע בריאת האדם והלאה, כולל סבל מצדו של אלוהים. הוא כולל כמובן גם סבל מצד הברואים, אך זה מובן מאליו.<br/>         ... האם איננו נתקלים גם בתנ"ך העברי באלוהים הסבור שבני האדם זנחו אותו ומאסו בו, ומצר על כך מאד? האם איננו חוזים בו מתחרט אפילו על בריאת האדם, נוחר לא אחת עוגמת נפש ואכזבה ממנו ומעמו הנבחר במיוחד?</p>                                                                                                                                                                                                                                                           | 20 |
| <p>... בנוסף לכך, וזו הנקודה הבאה, המיתוס משרטט את דיוקנו של אל מתהווה. זהו אל ההולך ומפציע עם הזמן, אל שאיננו בעל הווה מוגמרת הנשאר זהה לעצמה מנצח אל נצח.<br/>         ... שהרי מה פירוש הדבר – אל מתהווה? ... הרינו מוכרחים לקבל מידה כזו של "התהוות" באלוהים הגלומה בעובדה הפשוטה שמה שקורה בעולם קורה לו, ו"קורה לו" פירושו שהוא משתנה, שמצבו משתנה. ...הוא חווה משהו עם העולם, שהווייתו שלו מושפעת, אם כן, ממה שמתרחש בעולם. הדבר תקף כבר לגבי היחס של ליווי בידיעה ותו לא, לא כל שכן לגבי ליווי מתוך עניין. ובכן, אם אלוהים מצוי ביחס כלשהו עם העולם – וזו ההנחה ... של הדת היהודית – הרי שכאן ...הוא מוסיף להשתנות עם התממשותו של התהליך הקוסמי.</p> | 25 |
| <p>... לפנינו לא נצח אדיש ומת, אלא נצח הגדל עם ...הזמן.<br/>         עם מושגי האל הסובל והאל המתהווה עומד בקשר הדוק מושג האל הדוֹאֵג – אל שאינו מרוחק, מנותק וסגור בתוך עצמו, אלא מעורב במה שלשולמו הוא דואג.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | 35 |
| <p>... אל דואג זה איננו קוסם המחולל בעצם דאגתו את מה שהדאגה מייחלת אליו : גם לנפשות פועלות אחרות הוא השאיר מה לעשות, ובכך הפך את דאגתו לתלויה גם בהם. יוצא מכך שזהו אלוהים שנשקף לו חשש, אלוהים שיש בו סיכונים משלו. דבר זה הכרחי וברור, שכן אחרת היה העולם במצב מתמיד של שלמות. ... האל הדואג איננו קוסם. באיזשהו אופן, מתוך חכמה שאין לה חקר או מתוך אהבה או מתוך</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                      | 40 |

|    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 45 | כל מוטיבציה אלוהית שהיא, הוא ויתר על הערבות הבלעדית של כוחו ..., וזאת לאחר שויתר בעצם הבריאה על היותו כל הדברים כולם.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| 50 | וכאן אנחנו מגיעים למה שהוא אולי הנקודה הקריטית ביותר ... : אין זה אל כול יכול! אנו אכן טוענים, לטובת דמות האל ולטובת מכלול יחסינו לאלוהי, שלא נוכל להמשיך להחזיק במשנה הנושנה (הימבינימית) של כוח אלוהי מוחלט ובלתי מוגבל. <sup>1</sup>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 55 | רק על אלוהים בלתי מובן לחלוטין ניתן לומר שהוא טוב באופן אבסולוטי ובו בזמן כול יכול באופן אבסולוטי, בהינתן שהוא אף על פי כן סובל את העולם כמות שהוא. באופן כללי, שלושה התארים שעל הפרק – טוב מוחלט, כוח מוחלט ומובנות – עומדים ביחס כזה שכל שילוב בין שניים מהם מוציא את השלישי. השאלה היא אם כן : אילו שניים אכן אינטגרליים למושג האל שלנו ועל כן אי אפשר לוותר עליהם, ואיזהו השלישי שחייב לפנות את מקומו כבעל תוקף מועט יותר מתוך הכרה בעליונותם של האחרים? ודאי שהטוב, כלומר הרצון בטוב הנו בלתי נפרד ממושג האל שלנו ואין להגבילו בשום דרך. המובנות או הניתנות להכרה ... אינן יכולות להשלל לגמרי. ... האל המוצנע (שלא לומר דבר על האל האבסורדי) הוא דימוי שהוא מכול וכול לא יהודי. התורה שלנו מתבססת ומושתתת על יכולתנו להבין את אלוהים, מובן שלא לחלוטין, אבל משהו ממנו – מרצונו, מכוונותיו ואפילו ממהותו, שכן הוא הצהיר בפנינו על אודותם. הייתה התגלות, מצוותיו וחוקיו נמצאים בידנו, ובאזני אחדים הוא גילה את צפונותיו – אלה הם נביאיו, אשר הנם פה עבורו בדברם מול הכלל, בלשון בני אדם, בשפת המקום והזמן, ... הוא אינו שרוי באפלת סוד. אל נסתר לחלוטין, בלתי מובן לגמרי, הוא מושג שאינו מתקבל על הדעת על פי הנורמות היהודיות. |
| 60 | זה בדיוק מה שהוא אמור להיות אם מייחסים לו טוב מוחלט וכול יכולת גם יחד. אחרי אושוויץ אפשר לטעון בהחלטיות רבה מאי פעם שאלוהות כול יכולה – או שאיננה טובה באופן מוחלט או שהיא לחלוטין בלתי מובנת ... .אם אלוהים אמור להיות באיזשהו אופן ובאיזושהי מידה מובן (ובכך אנחנו מוכרחים לדבוק), אזי חייב טובו להתיישב עם קיומן של רעות, ודבר זה ייתכן רק אם הוא אינו כול יכול. רק כך יכולים לעלות בקנה אחד מובנותו, טובו, וקיומן של הרעות בעולם. ומכיוון שממילא מצאנו את מושג כול היכולת בפני עצמו בעייתי, תואר זה יהיה זה שיצטרך לפנות את מקומו.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
| 65 | ... ניתן היה בכל זאת לצפות שאלוהים הטוב יחרוג מפעם בפעם מן הכלל של ריסון מרבי של כוחו שקבע לעצמו ויתערב באמצעות נס מושיע. אך שום נס מושיע לא קרה : לכל אורך שנות הַתְּחָה של אושוויץ אלוהים שתק. הניסים שקרו, רק מצדם של בני אדם באו : מעשיהם של בודדים, חסידי אומות עולם עלומי שם על פי הרוב, שלא נרתעו משום מעשה הקרבה כדי להציל, לשכך ... אבל אלוהים שתק. ולכן אני אומר עכשיו : הוא לא נחלץ לעזרה לא מכיוון שלא רצה, אלא מכיוון שלא היה יכול. ...                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| 70 | בוותרו על היותו ... בלתי פגיע נתן [אלוהים] לעולם היתר להיות. לשלילה עצמית זו חב כל יצור נברא את נמצאותו, ואֵתָה הוא קיבל את כל שניתן לקבל [מאלוהים]. לאחר ששיקע עצמו כולו בעולם המתהווה, אין לאלוהים עוד מה לתת : עתה מוטל על האדם לתת לו. האדם מצדו יכול לעשות זאת בכך שהוא משגיח שבנתיבי חייו לא קורה, או לא קורה לעיתים תכופות מדי, או שלא בגללו קורה, שאלוהים נאלץ להתחרט על כך שהניח לעולם להתהוות.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| 75 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| 80 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| 85 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |

<sup>1</sup> יונס מסביר כי גם מבחינה לוגית לא ייתכן "כוח בלתי מוגבל". כל כוח הוא בהכרח מוגבל כי המושג "כוח" מוגדר רק לעומת כוח אחר. בפיזיקה אין כוח ללא כוח נגדי. לכן אם מגדירים את האל ככוח, בהכרח, מתוך הגדרה זו, מניחים כי קיים כוח נוסף בעולם, ולכן כוחו של האל מוגבל. אם אין התנגדויות הוא איננו כוח.

## 7. אלי ויזל – "הלילה"

הסופר אלי ויזל נולד בשנת 1925 ברומניה. בהיותו בן 16 גורש עם בני משפחתו לאושוויץ. הוא שרד את מחנה ההשמדה ולאחר השחרור כתב את זיכרונותיו. ספריו תורגמו לשפות רבות וקולו נשמע בשאלות מוסריות שונות. הוא זכה בפרס נובל לשלום בשנת 1986. נפטר בניו יורק בשנת 2016

**תיאור ערב ראש השנה, תקופה בה לפי המסורת נכתב גזר דינם של כל באי עולם והתפילות רוויות בסליחה ותחנונים לאל.**

היום לא התחננתי. לא יכולתי להיאנח. להפך! חשתי עצמי חזק־חזק.

אני הייתי – המאשים,

והנאשם – אלוהים.

עיני קרועות לרווחה ולבדי אני בעולם, לבדי עד אימה. ללא אהבה, ללא רחמים. דומה כי הייתי לגל אפר, אך חשתי עצמי חזק מאותו כליכול שאליו נקשרו חיי כל ימי. באותה עזרת תפילות ניצבתי כמשקיף נכרי [זר]. התפילה נסתיימה ב"קדיש". כל איש אמר "קדיש" על הוריו, על ילדיו, על אחיו ועל עצמו. [...] יצאתי בריצה לבקש [לחפש] את אבי. יראתי מהרגע בו איאלץ לברכו ב"שנה טובה" אשר לא האמנתי בה. יום כיפור.

האם עלינו לצום? שאלה זו עוררה מחלוקת חריפה. צום פירושו מוות בטוח ומהיר. כאן צמים כל השנה. כל השנה היא יום־כיפורים ממושך מאד. אך האחרים טענו כי יש לצום אך ורק משום שכרוכה בכך סכנה. חובה עלינו להוכיח לאלוהים כי אפילו כאן, בלב הגיהנום, נכונים אנו לעבוד אותו באמונה. לא צמתי. ראשית מפני שרציתי לגרום נחת לאבי שאסר עלי לצום. שנית, לא היה כל טעם בצום שלי לאחר שסירבתי להשלים עם שתיתקו של אלוהים. כיליתי את פנכת המרק שלי וראיתי בכך אות של מְרִי והתרסה כלפי שמים. כרסמתי את פרוסת לחמי. חשתי איך נפער בעמקי לבי חלל ריק.

## קטע מראיון של אלי ויזל משנת 2006:

...כבר בתחילת הראיון אמר ויזל, היום בן-71, "לא כתבתי על מות האלוהים. אנשים לא הבינו אותי נכון. אף פעם לא איבדתי את האמונה באלוהים. התקוממתי נגד שתיתקו של אלוהים... היו לי שאלות ומחאות". ויזל מסביר כי "אני אמרתי שאלוהים נמצא בילד שרצחו עכשיו. רציתי להגיד שכל פעם שרצחו את היהודי ניסו לרצוח את אלוהים". לדבריו, ייתכן שאחרי השואה באמת היה מקום שיגיד "ריבונו של עולם, בייבי, שלום, גמרנו. אבל מה? במקום זה התחלתי לריב אתו ואני רב אתו כל הזמן."

"בספר הזיכרונות שלי 'כל הנחלים הולכים אל הים' יש פרק שלם שבו אני מסביר את פרשת האמונה שלי. אני אומר שיש לי אמונה פצועה, אבל היא אמונה. אני מתקומם נגד דרכי האלוהים. אבל אני פשוט לא יכול להתגרש. אני פשוט לא יכול. זה כמעט לא עניין של רצון. היה לי משבר אמונה, משבר מאוד קשה, כמובן. בשבילי השאלות נשארו פתוחות. לו הייתי אומר שאני מאמין בצדקתו וקדושתו של אלוהים, אז הבעיות היו נפתרות והכל היה כשורה. אבל אני אומר, הכל לא כשורה."

מתוך "צועק בלחש", ריאיון שערך אילן שחר עם אלי ויזל לעיתון הארץ 9.8.2006

<http://www.haaretz.co.il/misc/1.1111108>

## 8. ויקטור פראנקל "האדם מחפש משמעות"

קטע 1:

כל ניסיון להשיב לאסיר המחנה את כוחו הפנימי צריך היה להציב לפניו איזו מטרה לעתיד. דברי ניצשה, "מי שיש לו איזה 'למה' שלמענו יחיה, יוכל לשאת כמעט כל 'איך' ", עשויים לשמש סיסמה מנחה לכל מאמץ פסיכותראפאוטי ופסיכוגייני לגבי האסירים. כל אימת שנודמנה שעת-כוש, מן ההכרח היה לתת איזה 'למה' – מטרה – לחייהם כדי לחזקם לעמוד ב'איך' הנורא של הווייתם. אוי לו למי ששוב לא ראה פשר בחייו, לא מטרה, לא תכלית, ומשום כך שוב לא ראה טעם להוסיף ולחיות. גורלו נחרץ מהרה. התשובה הטיפוסית, שבה היה אדם כזה דוחה מלפניו כל נימוק שבא לעודד את רוחו, הייתה אך זו: "אין לי עוד תקווה בחיים". מה אפשר לענות על כך? מחשבות אלה היו לנו, לאסירים, לא בגדר סברות מופלגות מן המציאות. הן היו המחשבות היחידות שהיה בהן כדי להועיל לנו. הן שמרו עלינו מפני הייאוש, גם בשעה שדומה היה, כי אבדו סיכוינו לצאת מכאן חיים.

## קטע 2: אסיר שאבדה אמונתו בעתיד – בעתידו – גורלו נחתם

משאבדה אמונתו בעתיד, בטלה גם אחיזתו הרוחנית; הוא נידרדר וסופו ניוון הגוף והנפש. זה קרה בדרך כלל לפתע, בצורת משבר שסימניו היו נהירים לאסיר המנוסה. כולנו התייראנו מפני רגע זה – לא בגלל מה שהיה צפוי לעצמנו, שכן דבר זה היה חסר-טעם, אלא בגלל חברינו. בדרך כלל התחיל הדבר בסירובו של האסיר בבוקר להתלבש ולהתרחץ ולצאת אל מגרש המיסדרים. הוא לא נענה לשום הפצרות, מהלומות ואיומים. הוא הוסיף לשכב על מיטתו, בלי לנוע כמעט. במקרה שמשבר זה נגרם מחמת מחלה, סירב האסיר להילקח אל אגף-החולים או לעשות מעשה כלשהו להקלת מצבו. הוא פשוט נכנע. הוא נשאר במקומו, שוכב בתוך צו אתו, ושוב לא היה אכפת לו כלום. הייתי פעם עד להפגנה דראמטית של הקשר האמיתי בין אבדן האמונה בעתיד ובין התייאשות מסוכנת זו. פ', זקן הבלוק שלנו, מלחין ומחבר-ליבריות ידוע למדי, לחש לי יום אחד: "רצוני לספר לך משהו, דוקטור. חלמתי חלום מוזר. קול אמר לי, כי אוכל להביע משאלה כלשהי, כי רק אומר מה שאני מבקש לדעת ועל כל שאלותי יינתנו תשובות. מה שאלתי, לפי דעתך? שהייתי רוצה לדעת, מתי תסתיים בשבילי המלחמה. יודע אתה למה אני מתכוון, דוקטור – בשבילי! רציתי לדעת מתי אנחנו, מתי המחנה שלנו ישוחרר, וסבלנו יגיע לקיצו."

"ומתי חלמת חלום זה?" שאלתי. בפברואר 1945 "השיב. הימים היו ימי תחילת מארס".

ומה ענה לך הקול שבחלומך?"

כממתיק סוד לחש לי: "שלושים במארס".

כשסיפר לי פ' על חלומו עדיין היה מלא תקווה ובטוח, כי דברי החלום יתאמתו. אך ככל שקרב ובא היום המובטח, התברר יותר ויותר לפי הידיעות מחזיתות המלחמה, כי לא היה סיכוי רב שנצא לחופשי בתאריך המיועד. בעשרים ותשעה במארס חלה פ' פתאום ולקה בחום גבוה. בשלושים במארס, הוא היום שלפי נבואת חלומי יקיץ הקץ על המלחמה ועל סבלו, תקפה עליו הדיליריה [הזיות] וניטלה הכרתו.

בשלושים ואחד במארס נפח את נשמתו. לפי כל הסימנים מת בטיפוס.

אלה היודעים, מה הדוק הקשר בין מצב רוחו של אדם – אומץ-לבו ותקוותו או היעדרם – ובין מידת החסינות של גופו, יבינו כי אבדן-פתאום של תקווה ואומץ-לב עלול להיות קטלני. הסיבה היסודית למות ידידי היתה, בסופו של דבר, העובדה שהשחרור המיוחל לא בא ושנתאכזב מרה. דבר זה הפחית פתאום את תנגודת גופו לזיהום-הטיפוס החבוי.

אמונתו בעתיד ורצונו לחיות שותקו וגופו נפל קרבן למחלה – וכך נתקיימה נבואת הקול שבחלומי אחריו ככלות הכל.

| רוע עכשיו                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <p>הגיעה העת לבחון מחדש את הבנאליות של הרוע. התזה על הבנאליות של הרוע נפוצה מאוד באקדמיה אבל היא אינה מסבירה באופן מספק את העובדה שאנשים מבצעים פשעים נגד חברי קבוצות אחרות לא משום שהם מבצעים פקודות, אלא מתוך שליחות מוסרית. ראוי לשאול שוב: מה צריך לקרות בחברה כדי שקבוצה גדולה של אנשים ונציגיהם יהפכו אלימות למוסריות? מה הופך משטרים פוליטיים מסוימים לרשעים? מדוע יש אנשים, בעיקר כאלו השייכים לקבוצות רוב, שרוצים לגרש אחרים מבתיים, לגזול את עבודתם, את אדמתם ואת רכושם, להכניס אותם לבתי סוהר, לענות ולהרוג אותם, בעיקר אם הם חברים בקבוצות מיעוט? רשעותו של הלב האנושי מעסיקה תיאולוגים ופילוסופים זה עידן ועידנים. בשנות ה-60 ביקש פסיכולוג חברתי להשתמש בשיטות מדעיות כדי להבין את טיבו של הרוע, לברר מה גורם לבני אדם לקחת חלק באירועי טבח, מהסוג שהתרחש על אדמת אירופה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | 5  |
| <p>לצורך כך, הוא תיכנן את מה שהפך לאחד הניסויים המשפיעים ביותר בכל הזמנים. שמו של האיש היה סטנלי מילגרם, בנם של מהגרים יהודים שהגיעו מאירופה לארצות הברית. הפסיכולוג המבריק מאוניברסיטת ייל היה מוטרד מרצח העם היהודי. כפי שהוא עצמו אמר, הדחף לניסוי נבע ישירות מהשואה. הניסוי המפורסם החל ב-1961 וכלל גיוס נבדקים שהאמינו כי הם משתתפים בניסוי על למידה. ה"תלמיד" ישב בכיסא שהיה מחובר לכפתורים חשמליים והיה אמור לענות על שאלות. אם נתן תשובות שגויות, הנבדק נדרש ללחוץ על אחד מסדרת כפתורים שסומנו במספרים מ-1 עד 15. הכפתור שסומן כמספר 1 ציין "שוק חלש ביותר"; וכך עד כפתור מספר 15 שציין "שוק קיצוני: סכנה". כפתור זה הפיק מתח של 450 וולט שאמור לגרום לשוק קטלני. הנבדק בניסוי התבקש על ידי המדען לתת שוקים בעוצמות גוברות אם הלומד לא ענה כיאות. כמובן שהצרחות של התלמיד היו מזויפות, כמו גם הכפתורים החשמליים, אך הנבדק שלחץ על הכפתורים האמין שהכל אמיתי. בתחילה, כשקיבל את מכות החשמל הקלות, פלט ה"קורבן" שישב על הכיסא אנחות קלות, ולאט לאט הגביר את עוצמת צעקותיו, שהפכו להיות מחרידות, והתחנן להשתחרר מהמתקן. לאחר מכן השתתק. בשלב זה הנבדק שלחץ על הכפתורים היסס פעמים רבות או סירב להמשיך, אך החוקר אמר לו בקול תקיף: "עליך להמשיך", או "הניסוי דורש שתמשיך".</p> | 10 |
| <p>מה שהפך את הניסוי למבריק במיוחד היה שלפני שערך אותו סקר מילגרם מדגם רחב של אנשים מקבוצות חברתיות שונות וביקש מהם להעריך את הסבירות שאנשים ייתנו את השוק החשמלי המקסימלי אם יורו להם לעשות זאת. כמעט כל הנסקרים צפו שמרבית האנשים יסרבו לשתף פעולה עם החוקר. התוצאות היו מדהימות: 65% מהמשתתפים נתנו את מכת החשמל הקטלנית המקסימלית של 450 וולט. רבים מהם חשו לחץ עצום או אינוחות (הזיעו, רעדו, הצטמררו, גימגמו וכדומה), אך ביצעו את המטלה. כפי שכתב מילגרם במאמר מ-1974 "אנשים רגילים, שפשוט מבצעים את תפקידם, וללא כל עוינות מיוחדת מצדם, יכולים להפוך לשותפים פעילים בהרס אחרים". הוא ראה את הציות לסמכות כגורם מכריע בתהליך זה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          | 15 |
| <p>ניסוי זה הידהד תזה אחרת, נודעת ביותר אף היא, שהעלתה חנה ארנדט בספרה "אייכמן בירשלים". למעשה, משפט אייכמן וסיקורו על ידי ארנדט התרחשו גם ב-1961, חודשים ספורים בלבד לפני ניסוי של מילגרם, ומילגרם לא יכול היה שלא לדעת על השאלה המורכבת שהעלה הדוח של ארנדט: האם זוועות השואה היו מעשי ידיהם של אנשים מפלצתיים, חריגים, בלתי רגילים, או שמא היתה זו תוצאה של מחלה חבויה, בלתי מאובחנת, שדגרה בבני אדם פשוטים ורגילים? במקום לטעון שהיתה יוצאת דופן, טענה ארנדט כי השואה היתה ביטוי מובהק ליכולת בנאלית כלל-אנושית לא לשאול שאלות, למלא פקודות ולהאמין בממונים עליך. תוך ניתוח דיווחו של אייכמן עצמו, הסיקה ארנדט כי האדם שחתם על הפקודות להשמיד מאות אלפי יהודים היה רק בורג במכונת הרג ביוקרטית עצומה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      | 20 |
| <p>מחקרו של כריסטופר בראונינג מ-1992 על יחידת המילואים 101 של ה Ordnungspolizei (משטרת הסדר) במלחמת העולם השנייה סיפק הוכחה היסטורית נוספת לתזה: הוא חקר את יחידת המילואים, שהיתה מורכבת מאנשים רגילים בני מעמד הפועלים שלא צורפו לכוח הלחימה הגרמני הסדיר ונשלחו לפולין כדי להרוג ביריות עשרות אלפי יהודים (38 אלף). הם ירו מטווח קצר, ללא הפסקה, מבוקר עד ערב, בגברים, נשים, ילדים, זקנים, נשים הרות ותינוקות. מכיוון שמדובר היה במשימה מחרידה – מדיהם נספגו עד מהרה בדם והם צפו מקרוב בגופות הנערמות – המפקד נתן להם אפשרות, במהלך אחד ממעשי הטבח המזוויעים במיוחד, שלא להשתתף ברצח. ואף על פי כן, למרות אפשרות זו, המשיכו רובם המכריע של החיילים לירות,</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 25 |
| <p>מחקרו של כריסטופר בראונינג מ-1992 על יחידת המילואים 101 של ה Ordnungspolizei (משטרת הסדר) במלחמת העולם השנייה סיפק הוכחה היסטורית נוספת לתזה: הוא חקר את יחידת המילואים, שהיתה מורכבת מאנשים רגילים בני מעמד הפועלים שלא צורפו לכוח הלחימה הגרמני הסדיר ונשלחו לפולין כדי להרוג ביריות עשרות אלפי יהודים (38 אלף). הם ירו מטווח קצר, ללא הפסקה, מבוקר עד ערב, בגברים, נשים, ילדים, זקנים, נשים הרות ותינוקות. מכיוון שמדובר היה במשימה מחרידה – מדיהם נספגו עד מהרה בדם והם צפו מקרוב בגופות הנערמות – המפקד נתן להם אפשרות, במהלך אחד ממעשי הטבח המזוויעים במיוחד, שלא להשתתף ברצח. ואף על פי כן, למרות אפשרות זו, המשיכו רובם המכריע של החיילים לירות,</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 30 |
| <p>מחקרו של כריסטופר בראונינג מ-1992 על יחידת המילואים 101 של ה Ordnungspolizei (משטרת הסדר) במלחמת העולם השנייה סיפק הוכחה היסטורית נוספת לתזה: הוא חקר את יחידת המילואים, שהיתה מורכבת מאנשים רגילים בני מעמד הפועלים שלא צורפו לכוח הלחימה הגרמני הסדיר ונשלחו לפולין כדי להרוג ביריות עשרות אלפי יהודים (38 אלף). הם ירו מטווח קצר, ללא הפסקה, מבוקר עד ערב, בגברים, נשים, ילדים, זקנים, נשים הרות ותינוקות. מכיוון שמדובר היה במשימה מחרידה – מדיהם נספגו עד מהרה בדם והם צפו מקרוב בגופות הנערמות – המפקד נתן להם אפשרות, במהלך אחד ממעשי הטבח המזוויעים במיוחד, שלא להשתתף ברצח. ואף על פי כן, למרות אפשרות זו, המשיכו רובם המכריע של החיילים לירות,</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 35 |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 40 |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 45 |

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|-----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 50  | <p>כלומר העדיפו להיכנע ללחץ אנכי ואופקי מהממונים עליהם ומעמיתיהם. מתוך 500 איש, רק 12 בחרו לנצל את האופציה שניתנה להם לא לירות. כותרת ספרו של בראונינג, "אנשים רגילים", מדגישה אף היא את הנורמליות של אנשים שהיו מסוגלים לבצע מעשים מפלצתיים: אנשי יחידת מילואים 101 לא היו נאצים קיצוניים ולא היה להם עבר פלילי. הם פשוט נהגו כמו שכולם נהגו בהתאם למה שנאמר להם לעשות.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| 55  | <p>ישנו קשר הדוק ביותר בין שלוש התזות האלה, של מילגרם, של ארנדט ושל בראונינג. שלושתם הגיעו למסקנה כי הסבר מרכזי לרוע, אפילו של צורתו הקיצונית ביותר, הנו תכונה רדומה של כל בני האדם: הנטייה למלא פקודות ולציית. התזה על הבנאליות של הרוע, על כוחם ההרסני של סמכות היררכית או לחץ עמיתים, הכלילה הן את הקורבנות והן את התוקפים. כמו שהשואה הפכה לסמל האוניברסלי של כל קורבנות הגזענות והשנאה, כך מבצעי פשעי השואה הפכו לסמל האוניברסלי של התכונה הרדומה להידרדר לברבריות.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| 60  | <p>עבור מילגרם, ארנדט ובראונינג, אפוא, למפלצת אין קרניים וזנב; היא גם לא צריכה להיות פגועת נפש, אב כושל או בעל אכזרי. למרבה ההפתעה, המפלצת אפילו לא צריכה ממש לשנוא את האדם שהיא הורגת. המפלצת זקוקה רק לכמה יכולות בנאליות: לקבל סמכות, להיות מושפעת מלחץ קבוצתי ולהציג סוג מיוחד של שכחות, שכחת האנושיות של בני האדם שהיא משמידה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| 65  | <p><b>אלימות ומוסריות</b></p> <p>[...] הגיעה העת לבחון [את תזת הבנאליות של הרוע] מחדש, שכן היא סובלת משלושה פגמים: הראשון הוא שהיא הופכת את הרוע עצמו לבנאלי. אם לכל אחד יש נאצי רדום בתוכו, קשה יותר להזדעזע מהברבריות שלו. גם קשה יותר לראות ביוזמיהם של מעשים ברבריים אחראים למעשיהם. [...] ולבסוף, התזה על הבנאליות של הרוע הסיטה את תשומת לבנו מצורות אחרות, אולי נפוצות יותר, עוצמתיות יותר, של רוע, אלה הנובעות מאמונתם העמוקה של אנשים כי אחרים הם נחותים יותר, כי הם מהווים סכנה לקבוצתם ולחברתם, כי יש לגרש אותם, לכלוא אותם או לחסלם.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| 70  | <p>תזה זו אינה מספיקה כדי להסביר את העובדה שאנשים מפקיעים מחברי קבוצה אחרת את רכושם, את כבודם ואת חירותם לא משום שהם מבצעים פקודות, אלא מתוך תחושת עליונות מוסרית ושליחות מוסרית. במשטרי רשע פוליטיקאים בכירים אינם ממלאים את פקודותיו של איש כשהם מסיתים לשנאה נגד קבוצת מיעוט, בחקיקת חוקים גזעניים, בעידוד הצבא והמשטרה לאלימות ובתיוגם של אלה התומכים בזכויותיהם של חברי קבוצות מיעוט כבוגדים. כשהם עושים זאת, פוליטיקאים פועלים לפי מה שהם רואים כנכון. ומכאן השאלה: מה צריך לקרות בחברה כדי שקבוצה גדולה של אנשים ונציגיהם יהפכו אלימות למוסריות?</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| 75  | <p>בספרו של הסוציולוג ההולנדי אברם דה סוואן, הוא דחה את התזה על הבנאליות של הרוע על ידי חקירת התנאים שקדמו לאירועי רצח עם. הוא חקר את ההקשר התרבותי ואת הלך הרוח של מי שטבחו באנשים רבים כל כך במהלך המאה ה-20 ברחבי העולם (כ-100 מיליון בני אדם הושמדו על ידי בני אדם אחרים בקונגו, אינדונזיה, דרום-מערב אפריקה, סין, מקסיקו, קמבודיה, פקיסטן, רואנדה, טורקיה, ברית המועצות, יוגוסלביה, קוסובו וכמובן, גרמניה). לרצח עם, כותב דה סוואן, קדמו שני מאפיינים קוגניטיביים [=מחשבתיים] ורגשיים רבי עוצמה: הראשון הוא יכולתה של הקבוצה השלטת ליצור לכידות פנימית חזקה מאוד, לחוש מאוחדים על ידי עבר היסטורי משותף ומפואר ועל ידי תחושת שליחות משותפת; והשני הוא היכולת ל"איזהדהות" עם קבוצות אחרות, היכולת לשרטט גבול נוקשה "בינינו" ל"בינם", תהליך שבדרך כלל קורה אחרי שקבוצת המיעוט הופרדה, פיזית או סמלית, מקבוצת הרוב. לדבריו, מאפיינים אלה מהווים את התנאים ההכרחיים (אם כי אינם מספיקים) לטבח או לרצח עם.</p> |
| 80  | <p>[...] חברות שבהן אלימות כלפי קבוצה אחרת הופכת לשגרה ומתקבלת בהשלמה הן חברות שבהן מנגנון הציוויליזציה קרס. את המילה "ציוויליזציה" יש להבין כאן כפי שפירש אותה הסוציולוג היהודי ממוצא גרמני נורברט אליאס: כתהליך היסטורי שבו המדינה לקחה בהדרגה מונופול על אלימות, אסרה על חברי קהילה לנקוט אלימות זה נגד זה, והחלה לנכס, להפעיל ולסמל חוק שווה לכולם. בתהליכי ציוויליזציה המדינה ממלאת את התפקיד של מפייסת בין חבריה בתוך הטריטוריה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 85  | <p>ציוויליזציה היא למידה אטית של ריסון התוקפנות, של תשומת לב לאחרים באמצעות קודים תרבותיים וכבוד לשלטון החוק. ציוויליזציה אם כן היא יכולתה של החברה ליצור יחסים חסרי אלימות בקרב חבריה, ללמד אותם על ריסון תוקפנותם ועל קודים תרבותיים. לציוויליזציה אין כל קשר לקיומם של מוצרט, היינה, הייטק או גוגל בקרבה. אוניברסליות נובע באופן טבעי מחברות "מצוולטות" משום שברגע שאלימות נאסרת, קל יותר לראות את הזולת כשווה וכדומה לי.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| 90  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
| 95  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
| 100 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |

|     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
|-----|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 105 | <p>לכן התזה של דה סוואן חשובה כל כך : התמוטטות הציוויליזציה מתרחשת כשקבוצה אחת בתוך הגוף הקולקטיבי שמה דגש מופרז על לכידותה ואחדותה, ומדירה קבוצה אחרת ומבודדת אותה באופן מרחבי וסימבולי. עודף האחדות הזה תורם להפסקת ההזדהות עם קבוצה אחרת, ובכך מעודד אלימות ומפחית את היכולת להזדעזע ממנה (מיד אחרי ההצבעה על יציאה מהאיחוד האירופי ראתה אנגליה ביטויים כאלה של קריסת כללי התנהגות ואלימות מילולית נגד מהגרים פולנים ולטבים).</p> <p>הנקודה המעניינת כאן היא שציוויליזציה קורסת דרך מה שאנשים חווים לרוב כרגשות חמים וחיוניים של חברות בשלם מאוחד הגדול מהם עצמם.</p> |
| 110 | <p><b>קבוצות כמקור לרוע</b></p> <p>הזדהות עם הקבוצה אינה זהה למצב הספונטני והטבעי של היוולדות לקבוצה. היא משתמרת באופן פעיל באמצעות אמונה בייחודיות ובגדולה של הקבוצה. הזדהות זו מושגת על ידי סיפורה של הקבוצה, המתייחס למקורותיה ועל פי רוב ממוקד בעבר רחוק, שבו סייע אל (או כמה אליים) ביצירת הקבוצה. לקבוצות מסוימות יש גם סיפור על אופן בחירתן בידי האל כדי להשלים משימה מיוחדת על פני הארץ. ההזדהות עם הקבוצה מתחזקת עוד יותר באמצעות סימון ההבדלים המהותיים בין קבוצת ההשתייכות לקבוצות אחרות.</p>                                                                 |
| 115 | <p>הנאצים הצטיינו בשתי המשימות. הם ייחסו לגרמנים שושלת יוחסין עתיקה כביכול שמוצאה בקרב הארים. הארים עמדו בראש ההיררכיה של בני האנוש; הם היו ה "HerrenVolk" (עם האדונים). עם האדונים הזה נועד למלא משימה מיוחדת (כיבוש הארץ) ולמחות את הגזעים הנחותים יותר (סלאבים, יהודים וכו'). האמונה במוצא משותף איפשרה את יצירת השאיפה המשיחית לקבוצה : הנאצים האמינו שמוצאם האצילי הפך אותם לעם נבחר שמשימת גאולת העולם מוטלת עליו.</p>                                                                                                                                             |
| 120 | <p>[...] תחושת האחדות, ה"קבוצתיות", נחוות גם דרך הדרתם היומיומית והשגרתית של אחרים, במעשים, בחוק ובאידיאולוגיה.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
| 125 | <p>[...] כדי שההבחנה בין מלחמה לפשע נגד אוכלוסייה תתחיל להיטשטש, המדינה עצמה צריכה להיות המקור והמוצא של אלימות רגילה המופנית כלפי אזרחים רגילים. יתר על כן, מדינה כזו ונציגיה צריכים להשתמש באידיאולוגיה, להצדיק אלימות נגד קבוצת המיעוט, וחייבים לנסות לקבע זאת בחוק, כדי להציג זאת כבלתי נמנע, הכרחי ואפילו מוסרי. בנוסף, המדינה צריכה לפעול כדי לבדוד את הקבוצה פיזית ופוליטית, למשל באמצעות הקמת גדרות, בדרישה לשאת סימנים מזהים והגבלה של ייצוג פוליטי.</p>                                                                                                        |
| 130 | <p>בספר הנושא את הכותרת הפרובוקטיבית "Society Immoral and Man Moral" (אדם מוסרי וחברה לא-מוסרית) מ-1932, טען התיאולוג הנוצרי הנודע ריינהולד נייבור כי ישנו "הבדל בסיסי בין מוסריות של אינדיבידואלים ובין מוסריות של קולקטיבים, ויהיו אלה גזעים, מעמדות או מדינות". מהו אותו הבדל בסיסי? עבורו, קבוצות הן אנוכיות ואדישות מטבען. הוא התכוון לכך שלקבוצות יש נטייה לסגור שורות, להפוך את עצמן למושא להערצה עיוורת, וכשהן נסגרות באופן הדוק מדי סביב אמונות משותפות על עצמן, הן מפוררות את המרקם הנורמטיבי העדין המחבר בין בני אדם מגוונים.</p>                             |
| 135 | <p>אני מסכימה עם נייבור. קבוצות סגורות הן אנוכיות, בעלות נטייה להכשיר את האלימות שלהן ולסבול מחוסר אינטליגנציה. אם יש דבר אחד שדמוקרטיה חזקה לימדו אותנו, הרי זה שסולידריות וכוח קולקטיביים נבנים באופן מכליל ולא באופן מדי, על ידי ערבוב צורות שונות של בני אדם וצורות היברידיות של אינטליגנציה. סולידריות הבנויה על עבר מיתולוגי ומשיחיות היא כמו היופי החולף של ארמון חול, שנשטף במהרה על ידי ההיסטוריה.</p>                                                                                                                                                          |
| 140 | <p>...נצטט הוגה דעות צרפתי נודע בן המאה ה-19, גוסטב לה בון : "קבוצה... מקבלת את התמונות המועלות בראשה כאמיתיות, אף על פי שלעיתים קרובות יש להן קשר רחוק ביותר לעובדה המובחנת... מי שיכול לספק (לקבוצה) אשליות הוא ללא ספק אדון ; מי שמנסה לנפץ אשליות תמיד יהיה קורבן" (מתוך The Crowd)</p>                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| 150 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |